

ANAHIT

ՀԱՆՐԻՍ ԱՄՄԱԿՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԲԵՍԱԿԿԱՆ

7. ՏԱՐԻ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1902 ԹԻՒ 10-11

ԲԱՐԻՉ

« Խօսք » եւ « լոյս » երկու համանման բառեր են նախնական սրբազան լեզուին մէջ : Եւ առանց պատճառի չէ այդ : Լոյսը կերպով մը բնութեան խօսքն է : Եւ խօսքն ալ մտքին լոյսն է : Տիեզերքը մտիկ կ'ընէ եւ կը պատասխանէ : Յաւիտեանական իրասկցութիւն մը կ'անցնի բնութեան եւ հոգիին միջեւ : Եթէ հոգին չՅարգմանէր, չլուսաւորէր ինչ որ միւսը կ'ըսէ, այդ չհասկցուած մեծին բնութիւնը չեղածի պէս պիտի ըլլար :

Ճ. ՄԻՇԼԷ

ՀԱՆՏԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Ուսումնասիրութիւնը բոլորեց իւր վեշտասաներորդ տարին՝ ու կը մտնէ եօթնեւտասներորդը : Այս ժէ շրջանին առթիւ՝ բարեկամներէն թերթիս տարածումը կը խնդրուի, իսկ ազգայինները կը հրաւիրուին բաժանորդագրութեան :

«ա՛նդէս Ամսօրեայ» ամսագիրը պիտի հրատարակուի կանոնաւոր, ամէն ամսոյ սկիզբը, նոյն ծրագրով եւ ուղղութեամբ, աւելի ճոխ ու բազմակողմանի :

Ուսումնասիրութիւնը բովանդակութիւնն էր եւ պիտի մնայ Հայութեան կամ հայ ազգին վերաբերեալ նիւթեր, — ուսումնասիրութիւններ : Պիտի ծանուցանէ այն ամէն ազգային եւ օտար ազգի (ի մասնաւորի գերմ.) գիտական բանասէրներուն հմտալից եւ հետաքրքրական զրօքերն ու գրութիւնները, որ կը հային հայ-ուսման, հայ-բանասիրութեան, հայ-գրականութեան, հայ-լեզուին, հայագիտութեան, — հայ-ազգին : Անաչառ քննադատութեան պիտի ենթարկէ հայ ազգին անցեալն ու ներկան — հայ պատմութիւնը : Պեղումներէ, արձանագրութիւններէ եւ ձեռագիրներէ հանուած հայ-հնագիտութիւնն ու հայ-հնախօսութիւնը մեծ տեղ պիտի զբաւեն : Նոյն չափով պիտի մշակուին հայ-մատենագրական, մատենախօսական եւ աշխարհագրական ճիւղերը : Պիտի հրատարակէ հայ սկանաւոր եւ գրագէտ անձնաւորութեանց կենսագրութիւնները — կենդանագիրներով : Պիտի ջանայ հայ գրքերու կամ կարեւոր նոր հրատարակութեանց վրայ (նոյն իսկ թարգմանածոյ) որ թերթիս իբր նուէր կ'առաջուին, քննադատական համատար կամ ընդարձակ տեղեկութիւն տալ : Երբեմն երբեմն առանց խտրութեան թերթի եւ թերթի, հայ մամուլոյ կամ հատածներու վրայ քննադատական տեսութիւններ պիտի երեւան, եւն, եւն : Ինչպէս թերթիս ներքինը՝ նմանապէս արտաքինն — ծածկ — ալ Հայութիւն պիտի բուրբէ, հայ լրագրաց ազգային նիւթոց բովանդակութիւնը, գրական ծանուցումներ, թղթակցութիւնք, եւն :

Այն գրութիւնները կամ թարգմանութիւնները որ ու եւ է կերպով առնչութիւն չունին հայ-ազգին, հայ-աշխարհին, հայ-գրականութեան հետ՝ չեն հրատարակուիր :

Տարեկան գինն է՝ 10 ֆրանք կամ 4 ռուպլի՝ կանխիկ :

ասցէ՝ Rédaction de la revue «Handess Amsorya», VII/2 Mechitharistengasse, Vienne (Autriche)

ՀՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԷ «ԱՆԱՀԻՏ»Ի.—Թ.1

**ՆԱՀԱՊԵՏ
ՔՈՒԶԱԿԻ
ԴԻԻԱՆԸ**

ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԵՐ, ԽՐԱՏԱԳԱՆ ԵՒ ԱՅԼԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԵՐԳԵՐ, ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԵՐԳԵՐ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ ՄԸ
Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ե Յ
Ա Ր Շ Ա Կ Չ Յ Պ Ա Ն Ե Ա Ն

Գին. — հասարակ թղթի վրայ՝ 3 ֆր.
«քուշէ» » » 5 »

Գնել փափաքողները պէտք է դիմեն «Անահիտ»ի խմբագրութեան, կամ մեր գործակալներուն, զինք կանխիկ վճարելով :

« Վ Ա Չ Գ Է Ն Ե Ր Դ Ա Ր Ա Ն »

Գնել փափաքողները պէտք է դիմեն՝
M. L. Koranian, 379 P. O. Box,
LYNN, Mass.
U. S. A.,

Գին՝ Ամերիկայի համար մէկ ու կէս տոլար, արտասահմանի համար՝ 7 ֆրանք, Պարսկաստանի համար՝ 6 ֆր.

ԼԻՆՉԻ «Ա.Ր.Մ.Ե.Ն.Ի.Ա.» ԻՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

Թարմանեց անգլերէնից՝ Պ. Տօնապետեան

Գնել փափաքողները պէտք է դիմեն՝
Mr. Donabedian, 117 Godolphin Road,
Shepherd's Bush, LONDON, W.

Գին 3 ֆր. 60 (1 ռուբլի 25).

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Դ ՏԱՐԻ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1902

ԹԻԻ 10-11

ԴԵՄՔԵՐ

ԷՍԻԼ ԶՈԼԱ

Ապուշ արկած մը, — չմաքուած ծխնելոյզի մը վայրագ մէկ քմահաճոյքը — անհետացուց ֆրանսիական դրականութեան ամենէն հզօր դէմքերէն մէկը՝ Զօլան։

Տիեզերական ցաւը զոր յարոյց այդ անակընկալ ու անգութ անհետացումը, ցոյց տուաւ թէ մտաւորական ի՛նչ խոշոր ուժ մըն էր զոր ոչ միայն մտանոս, այլ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, կը կորսնցնէր «Ժերմինալ» ի հեղինակին մահուամբը։ Այդ ցաւը կրկնակի սուր եղաւ՝ անոր համար որ Զօլա կը դադրէր ապրելէ այնպիսի աստիճանի վերջին քայլերը որ իր նկարագիրն, իրենց լիալիր հասունութեանը բարձրացած, արդէն կառուցուած հսկայ շէնքին վրայ զեռ շատ յարկեր կանգնելու յոյսը կը ներշնչէին։

Ճշմարիտ է որ գործը զոր Զօլա կը թողու, ամենէն մեծազանգուած եւ ամենէն ամբողջական գործերէն մէկն է, եւ պիտի բաւէր քանի մը գրագէտ անմահացնելու։ Բայց «Ժերմինալ» ի հեղինակն այն մտքերէն էր որոնց համար ներշնչման սպառումը կեանքի սպառումին հետ միայն կուգայ, — եւ թէպէտ ինքն իսկ մահուանէն քիչ օր առաջ ըսած էր իր մտերմներէն մէկուն թէ «Չորս Աւետարաններուն» վերջինը՝ «Արդարութիւնը»՝ գրելէ յետոյ, այլ եւս խոշոր դործեր չպիտի ձեռնարկէր, աւելի քան հաւանական է որ այդ քառասնկարին աւարտումէն

յետոյ՝ կեանքի ուրիշ պատկերներ, ընկերական ուրիշ հարցեր պիտի դային մեծ վիպասանին միտքը բեղմնաւորել, ու ստեղծագործութեանց նոր շարքերու ծնունդ տալ։ Ինչ որ մասնաւորապէս ցաւալի է, այն է որ Զօլա կ'անհետանայ զեռ մեզի շտուած գոնէ իր չորս Աւետարաններուն վերջինը՝ «Արդարութիւնը», որուն մէջ Տրէյֆիւսեան մեծ պայքարին դիւցազներգութիւնը պիտի խտացնէր անշուշտ եւ արդի ապիրատ ընկերութեան փլատակներուն վրայ սպառնալից կրակուած ընկերութեան իր ազնիւ յղացումը պիտի նկարէր։

Իր վերջին գիրքը՝ իր կտակը՝ կը մնայ «Ճշմարտութիւնը», եւ ատի մեծապէս սրտաշարժ է, որովհետեւ այդ բառը — Ճշմարտութիւն — Զօլայի կեանքին ու գործին գերագոյն նշանաբանը եղած է։ Եւ ո՞վ զիտէ, — որքան ալ մենք՝ հակառակ ամէն բանի՝ Արդարութեան վերջնական յաղթանակին վրայ յամառ հաւատք մը կ'ուզենք տածել միշտ, — թերեւս Դիպուածը, յիմար ու ամենազօր Դիքը, Ճշմարտութեան գրքէն անմիջապէս յետոյ եւ Արդարութեան քերթուածը զեռ չգրած՝ փշրելով Զօլան, մեզի կ'ուզէ բաւ թէ արդարութիւնը, ամբողջական ու բացարձակ արդարութիւնը, այնպէս ինչպէս մարդուն միտքը, բնութենէն աւելի ազնիւ, զայն երազած ու բաղձացած է, անկարելի ցնորք մըն է միայն, ու ինչ որ կարելի կը մնայ մարդուն, ինչ որ կայ միայն անոր ցաւը միտքարկու կարող, հետապնդումն է Ճշմարտութեան՝ զոր նմանապէս անհնար է իր ամբողջութեանը մէջ թափանցել, բայց որուն խորհուրդները մարդ

կարող է մաս առ մաս մերկացնել, — Ճշմարտութեան օր, իր խորքին մէջ. յաճախ տխուր է ու դառն, բայց որուն կենդանի ու հզօր պատկերն ըմբռնելէն եւ արտայայտելէն աւելի ատողջ ու արու գործ չկայ մարդուն համար :

Ձուայի ամբողջ գործը, իրօք, կեանքի բոլոր երեւոյթներուն տակ ճշմարտութիւնը փնտռելու եւ զայն հաւատարմօրէն արուեստի մէջ փոխադրելու ճիշդ մըն է եղած : Տարվինի, Քլոտ Պերնարի, Օկիւսթ Գոնթի իմաստասիրութեամբն ու Սթենտալի, Պալգաքի եւ Ֆլուպէրի գեղեցկագիտութեամբը կազմուած, իր միտքը կ'ըմբոստանար գեղեցկութիւն զանելու ամէն բանի մէջ որ իրական, ապրուած, «ճշմարիտ» չէ : Իփփոլիթ Թէն արդէն սկսած էր Քլոտ Պերնարի փորձառական մէթոտը կիրարկել գրական քննադատութեան մէջ : Ձուա զայն կիրարկեց վէպին մէջ : «Ասօմուար»ի հեղինակը աւելի առաջ ուղեց երթալ քան նոյն իսկ իր Պալգաք ու Ֆլուպէր վարպետները որոնք թէպէտ կեանքէն ուղղակի ներշնչուող ու իրականութենէն ուրիշ աղբիւր չընդունող գրագէտներ էին, բայց ունէին դեռ, մին՝ ոտմանթիկ խանդավառութիւն մը որ իրականութիւնը կը խոչորցնէր ու կը թեւաւորէր, միւսը՝ դասական խառնուածք մը որ կեանքի թանձր եռուղեռումը ցոյց կուտար բիւրեղային խառցումի մը մէջէն : Ձուա ուղեց որ գրական գործը կատարուէր ճիշդ այնպէս ինչպէս գիտական փորձը կը կատարուի, առանց խոչորացումի, առանց մեղմացումի, առանց ո եւ է փոփոխման կամ ընտրութեան, եւ կեանքը «նոյնութեամբ» հայելանար վէպին մէջ : Ուղեց որ պայմանագրութիւնները, գեղեցկագիտական, իմաստասիրական կամ քարոյական, որ կը կաշկանդէին գրագէտին միտքը, ջնջուէին վերջնապէս, եւ ամէն գրող արտայայտէր ինչ որ ընտրութիւնը իրեն կը թելագրէ : Ինչ որ կեանքը իրեն կ'ըսէ՝ առանց ո եւ է կեղծիքի, առանց ո եւ է քապոթիստութեան, թօթափելով բոլոր յիմար ամօթիածութիւնները, բոլոր վատաոզող կեղծաւորութիւնները : Այդ ձգտումին հետեւելով է որ իր Ռուկոն-Մաքարնիբու շարքը յօրինեց, ամբողջ ընտանիք մը մարդերու՝ Նափուէոն Գ. ի կայսրութեան շրջանին, որոնք այլազան միջավայրերու մէջ, այլազան դիմակներու տակ կ'ապրէին, բայց ամենքն ալ իրարու կը կապուէին ժառանգականութեան խորհրդաւոր ու անքակտելի կապովը, եւ ամենքն ալ կը ցոլացնէին իրենց տարբեր անհատականութեանը մէջէն՝ այդ որոշ միջավայրին, այդ որոշ ժամանակաշրջանին աի-

րական այլեւայլ երեսները : Ինչ այդ շարքին առաջին հատորն իսկ չգրած, Ձուա արդէն ամբողջ շարքին յատակագիծը պատրաստած, գլխաւոր անձերն ու գլխաւոր պատկերներն ուրուագծած, ամբողջութեան կապը հիւսած էր, եւ հատորները՝ որ հաեւէ հաեւ երեւան ելան՝ ուրիշ բան չէին բայց եթէ կանոնաւոր իրականացումը այդ խոշոր ու յստակ յատակագիծին : Ամէն մէկ հատորը գրելէ առաջ, Ձուա ամբիւններ կը գոհէր մանրամասնօրէն ուսուանասիրելու այն միջավայրը ուր պիտի անցնէր իր վէպին գործողութիւնը եւ այն իրական աիպարները որոնք իր գերակատարներուն իբր օրինակ պիտի ծառայէին : Այսպէս, «Մերմիւնալ»էն առաջ, Ձուա հանգիստ աշխարհին մէջ երկարօրէն ապրեցաւ, «Մարգկային անասուն»էն առաջ՝ շոգեկառքի մարդոց մէջ դեգերեցաւ, «Դրամ»էն առաջ՝ Պորսային բոլոր երեւոյթները դնաց մօտէն տեսնել : միւսնոյն բանը՝ իր բոլոր վէպերուն համար : Իր վէպերէն զտր, Ձուա քննադատական յօդուածներով ալ ջանաց պաշտպանել իր վարպետութիւնը, եւ իր քննադատականները վէպերու գէս կենդանի են. ու եթէ անոնց մէջ յայտնուած դատաստանները մերթ անճիշդ են եւ անիրաւ, — Ձուա՝ օրինակի համար՝ չէ հասկցած Շէքսփիբի «Մաքուէթ»ը, — անոնք սակայն միշտ շահեկան են ու յարգելի՝ իրրեւ էջեր խորունկ համոզման մը տաք շունչովը թըրթոուն, հզօր ու շքեղօրէն բիրտ անկեղծութեամբ մը համակուած : Կեղծ գրականութեան, մոլութիւնը վայելուչ զգեստներով փաթթուած ցոյց տուող վէպերու, բնութեան կոնակ գարձուցած ու իրենց գործը կեանքի ո եւ է տարրի վրայ չ'իմնող գրագէտներու դէմ ոչ ոք գրած է աւելի զօրութեամբ, աւելի պերճախօսութեամբ եւ աւելի կարծրութեամբ քան Ձուա՝ այդ քննադատականներուն մէջ, որոնք արդէն կը յայտնէին պայքարի մարդը զոր յետոյ երեւան պիտի բերէր աւելի յանդուգն եւ աւելի ընդարձակ թատերարեմի մը վրայ :

Ձուա շատ քննադատուած է. եւ զինքը դատաւետողներն այնքան մոլեգին են եղած որքան իր վրայ սքանչացողները խանդավառ : Պէտք է ըսել որ կեղծիքի գրականութեան ներկայացուցիչները չեն միայն որ յարձակած են իր գործին ու իր գրական մեթոտին վրայ, այլ եւ անշահախնդիր ու անկողմնակալ մտքեր, միմիայն գեղեցկագիտական ու բարոյագիտական նկատումներէ դրողուած : Եւ այդ քննադատութեանց մէջ կայ մաս մը որ իրաւացի է : Ձուա կը սիւալէր կարծելով թէ պէտք

է գրական գործը յօրինել այն մեթոտով որով գիտական փորձ մը կը կատարեն : Որքան ալ որ երկուքն ալ իրենց վերջնական նպատակ ունենան ճշմարտութիւնը գտնել ու մեկնել , Գրականութիւնն ու Գիտութիւնը երկու ինքնուրոյն ու տարբեր ոլորտներ են , եւ գիտութիւնն ու գրականութիւնը իրարու հետ «չխտ-թող»ները կ'արտագրեն յաճախ գործ մը որ ո՛չ գրականութիւն է եւ ո՛չ գիտութիւն . անշուշտ, մեծագոյն գիտուններն անոնք են որ գրագէտի եւ իմաստաւէրի լայն մտահոգու գութիւններ կը միացնեն իրենց «իրողութիւններ» փնտոող, «ապացուցումներ» բնելու ձգտող զուտ գիտական գործին , ու մեծագոյն գրագէտներն անոնք են որոնք Արուեստը կը նկատեն ոչ թէ մտքի զբօսանք մը , երեւակայութեան խաղ մը , այլ գործ մը այնքան լուրջ ու ծանր որքան գիտունին գործը , խորքին մէջ նոյն , իրեն նպատակ ունենալով կեանքի խոր հուրդները մեկնել , բնութեան հետ մրցիլ : Բայց կեանքը բացատրելու , բնութեան գաղտնիքները մերկացնելու «եզանակին» մէջ , գիտութիւնն ու գրականութիւնը տարբեր մեթոտներ ունին , որոնք պէտք է տարբեր մնան , ապա թէ ոչ երկուքն մին այլ եւս աւելորդ կը զանայ . գիտութիւնը գլխաւորապէս զիտողութեան վրայ հիմնուած է , իրողութիւններ հաստատելով եւ զանոնք խմբաւորելով կը հանի այն եզրակացութիւններուն զոր կարելի է անոնցմէ հանել , գրականութիւնն ու արուեստը՝ գլխաւորապէս ներքնատեսութեան (intuition) վրայ հիմնուած են գրագէտը , արուեստագէտը կ'արտայայտեն կեանքը այնպէս ինչպէս իրենք կը «զգան» զայն . գիտունին զիտելու , բացատրելու եւ հետեւութիւններ հանելու անանձնական , տարկայական եղանակը չէ որ կը վարէ արուեստագէտն ու գրագէտը՝ կեանքի թարգմանութեան մէջ . իրենց «զգայնութիւնն» է որ զերենք կը վարէ գլխաւորապէս . արուեստագէտին , գրագէտին բուն գործը վերլուծել չէ , այլ համադրել , անհամառել չէ , այլ վերաստեղծել : Գիտունը կը բացատրէ ինչ որ բնութիւնը կերտած է , արուեստագէտը բնութեան գործը կը շարունակէ : Արուեստին նպատակը իրական կեանքին մէջ գտնուած զէմքերը , իրերը , տեսարանները նոյնութեամբ եւ ամբողջութեամբ օրինակելը չէ ուրեմն . արուեստագէտը պէտք է անշուշտ գիտնայ «զիտել» , պէտք է ճանչնայ իրականութիւնը , բայց գործ մ'արտագրած ատեն պէտք է որ ոչ թէ գիտուած ու հաւաքուած իրողութիւններ քով քովի դնելով բաւականապէս , այլ յղանայ եւ «սպրի» այն կեանքը , այն տի-

պարները , այն միջավայրը զոր պիտի վերարտադրէ իր գործին մէջ : Պաշտօն իր վէպերը կը գրէր՝ առանց սենեակէն դուրս ելլելու , առանց իր իւրաքանչիւր վէպին համար երթալու մասնաւոր զիտողութիւններ , զիտմամբ հաւաքուած նօթեր ամբարելու , բայց իր վէպերը ամենէն կենդանիներն ու իրականներն են որ գրուած ըլլան երբեք , որովհետեւ գրական գործունէութիւնն սկսիլէ առաջ՝ Պաշտօնը արդէն «սպրած» , «գիտած» ու կեանքի հաղարար պատկերներ մաքին մէջ տեղաւորած , անթիւ տիպարներու իսկութիւնն իր ուղեղին մէջ իւրացուցած էր , եւ գործ մը միշտ աւելի կենդանի է երբ հեղինակն անոր մէջ կ'արտայայտէ ոչ թէ այն տպաւորութիւններն ու զիտողութիւնները զոր որոշ գործի մը համար զիտմամբ հաւաքած է , այլ տպաւորութիւններ ու զիտողութիւններ զոր արդէն իսկ , իր անձնական կեանքին բերմամբ , բնականօրէն կրած ու պահպանած է : Կան նոյն իսկ բոլորովին մտացածին գործեր ինչպէս Էսկար Բօի վիպակները , կամ Վինչիի Ս. Յովհաննէսը , որոնք ո եւ է որոշ իրականութեան ցոլացումը չեն ու արուեստագէտին ուղեղին են ծնած , բայց շատ աւելի կենդանի են քան շատ մը «իրապաշտ» վէպեր , որովհետեւ անոնց հեղինակը զանոնք անկեղծօրէն ու հզօրապէս «սպրած» է ինք իր մէջ : Չոլայի գործը մասնաւոր գիտումով նկատուած ու հաւաքուած մանրամասնութիւններով ծանրաբեռն է , ու սոյնպիսի մանրամասնութիւններով որոնք մեծ մասամբ յաճախ աւելորդ են , բայց զոր Չոլա գրած է իր գործին մէջ՝ իրականութիւնը ցոյց տալու համար «այնպէս ինչպէս որ է» եւ «ամբողջապէս» : Չոլա ուզած է որ իր ամէն մէկ գործը «տոքիւման» մը ըլլայ իր ցոյց տուած միջավայրին բոլոր ծակուծուկը երեւան հանող , առանց նկատի ունենալու թէ այդ բոլոր մանրամասնութիւնները անհրաժեշտ էին վէպին գործողութիւնը կամ անձերուն հոգեբանութիւնը բացատրելու համար , եւ առանց անգրագանալու թէ միջավայրերու մանրամասն նկարագրութիւնը վիպասանին գործը չէ , այլ պատմաբանին կամ ընկերաբանին : Յետոյ , «գիտական» գործ մ'արտագրել նկրտող Չոլան չէ զգացած որ իր գիտական կրթութիւնը պակասաւոր էր , եւ թէ իր գործին մէջ , եթէ զայն գիտական տեսակէտով քննեն , սխալներ շատ պիտի գտնուէին , ինչպէս որ ալ գրած են : Վերջապէս , Չոլա քիչ կարեւորութիւն տուած է «ոճին» , այնպէս ինչպէս Պլուպէր մը կամ Կեօթէ մը զայն ըմբռնած են Չեւին կատարի-

լուծեան ու սեղմութեան հետամուտ չէ եղած, արտայայտութեան մէջ վերջնականն ու անթերին չէ փնտռած, լայն ու խոշոր հասուածներով նկարած է իր ստուար համապատկերները. եւ մօտէն զիտուելով՝ իր ոճը, յաճախ, անհաւասար, խորտուբորտ է, հոյակապ զնգնեցկութիւններու քով տափակութիւններ ունի:

Այս բոլոր թերութիւնները իրենց նշանակութիւնը կը կորսնցնեն սակայն գործին ամբողջութեանը մէջ տիրապետող լայն դօրութեանը քով, ու պէտք է զիտել որ այդ դօրութիւնը որ գործին ամբողջութեանը մէջ կը յայտնուի, յառաջ կուգայ ճիշդ անկից որ Զոլա, իր ներշնչման լաւագոյն վայրկեաններուն, անգիտակցաբար, ակամայ, մղուած իր զօրեղ բնաղէն, կը հեռանայ իր «գիտական» մեթոտէն, ու «կ'երգէ» իրականութիւնը: Ուրովհետեւ ինքզինքը «գիտուն» մը համարող այդ գրադէտը «բանաստեղծ» մըն էր խառնըւածքով, եւ մեծ բանաստեղծ մը. ասոր համար է որ, հակառակ ինքնազգացումը հաւաքուած իրօրութիւններու կուտակումին, Զոլայի գործը յաճախ նուազ հաւատարիմ՝ ցոլացում մըն է իրական կեանքին քան Ֆլոպերի ու Մոփասանի գործը: Զոլա ատանց զգալու կը խոշորցնէ, կը ձեւափոխէ, կը պարզէ իրերն ու մարդերը. «րոմանթիկ» մըն է, որ փոխանակ կեանքի կատարները նկարելու, վսեմ մարդկութիւններ փառաբանելու, կեանքի վիճերը կը պատկերացնէ, մարդկութեան մթուրը կը թափէ իր էջերուն մէջ. — բայց որ միշտ կ'երգէ, կը գիւցազներգէ, խոշոր, հզօր շունչով մը: Ու ինչ որ մասնաւորապէս կը սիրէ ու կը յաջողի երգել, մարդկային ուժի ու ինքնուրոյն անհատականութիւնները, բարձր ու խորունկ հոգեբանական պարագաները չէ, — իր տիպարները՝ բաց ի քանի մը հատէն՝ արտակարգ կենդանութիւն մը, որոշ ու ներուժ անձնականութիւն մը շունին՝ ինչպէս Պալլաքիները, — ինչ որ Զոլա զիտէ շքեղօրէն երգել, ամբոխներուն լայն, պարզ ու բուռն հոգեբանութիւնն է, ու հոգեբանութիւնը անշունչ բայց դադափար մը համարող հսկայ էակներու, (Գինեատունը՝ «Ատոմուար»ին մէջ, Շողկակազը՝ «Մարդկային անասուն»ին մէջ, Հանքը՝ «Մերմիտակ»ին մէջ, Հալը՝ «Փարիզի փոր»ին մէջ, եւն): Եւ այդ հաւաքական թանձր ու մութ ու անհուն էութիւններն ապրեցնելու, այդ ինքնին անկենդան բայց բանաստեղծին հրաշագործ նայուածքին մէջէն սարսեցուցիչ կենտականութիւն մը ստացող եւ իրենց վիթխարի շուքին մէջ մարդկային անհատները հալեցնող

տարրական էութիւններ խօսեցնելու համար ոչ ոք ունեցած է այն զօրութիւնը զոր Զոլա ցոյց է տուած իր վէպերուն մէջ: Փառով իր ոճին, ճիշդ է որ Զոլայի իւրաքանչիւր Ֆրազը, մօտէն զիտուելով ու գեղեցկագիտական փորձաքարին զարնուելով, մաքուր ու կատարեալ գեղեցկութիւն մը, անձնական զօրեղ կնիք մը չի կրեր միշտ, բայց ամբողջութեան մէջ նկատուելով՝ այդ ոճն ունի մեծ մութ զօրութիւն մը, որ կ'ընկճէ, ինչպէս փոթորիկոտ ու բազմակուհակ ծովը, ինչպէս աւազի վիթխարի ուրական մը որ կը խուժէ, — ու կան էջեր, ամբոխներու պատկերները, համադրական Շէնքերու կամ Իրերու կենդանագիրները, որոնք տարօրինակ շունչով մը ուսած, կը բարձրանան գերազոյն գիւցազներգութեան ոճին:

Կայ սակայն մեղադրանք մը Զոլայի դէմ ուղղուածներուն մէջ, որ բացարձակապէս սխալ է եւ անիրաւ, այն որով Զոլան կը ներկայացնէ իր բերե «անբարոյական» գրագետ մը, մարդկային ազտեղութիւնները նկարագրելէ «ախորժող» միտք մը: Ընդէն է որ Զոլա իր Ռուկոն - Մաքարներու ամբողջ շարքին մէջ զլիաւորապէս ձգտած է արտայայտել ինչ որ կայ մարդուն մէջ անասնական, ինչ որ ընկերութեան մէջ կայ ազտոտ ու ոճրագործ, եւ այդ արտայայտումը ամբողջական ու լիակատար կացուցանելու համար՝ ամենէն զձուձ ու նողկալի մանրամասնութիւնները պարտք համարած է երեւան հանել մութին մէջէն ու զանոնք ամենքն ալ անուանել իրենց բուն անունովը, որքան ալ այդ անունն անմաքուր ըլլար ու գոնիկ. բայց ատի նիւթ թերութիւն մըն է, գեղեցկագիտական է թերութիւնը եւ ոչ թէ բարոյական. հետեւ «անբարոյական» ըլլալէ, Զոլա իր շրջանին գրագէտներէն ամենէն «բարոյականն» էր, մինչեւ իսկ «բարոյախօս» մըն էր, ու լաւատես «բարոյախօս» մը, մարդկութեան ապագայ ազնուացման վրայ հաւատք ունեցող, — մինչդեռ Ֆլոպեր ու Մոփասան թէպէտ շատ աւելի մաքուր ոճ մը գործածած են, ահաւոր յոռետեսներ են, չեն հաւատար ու եւ է բարոյականի իրական գոյութեան ու մարդկութիւնը դատապարտուած կը նկատեն յաւիտեանական ցածութեան մը մէջ թաղուած մնալու: Եթէ Զոլա իր գործին մէջ այդքան ահագին տեղ մը տուած է մարդկային փիտութիւններուն, եթէ ամենէն խայտառակ սեփարանները, ամենէն մուստապատակները, ամենէն լղրճուկ տիպարները յամառած է՝ մանրամասնութեանց ծայրայեղ ստատութեամբ մը՝ նկարել, ատի ըրած է ոչ թէ որովհետեւ կ'ախորժէր՝ այդ բոլոր աղբը բրբրելէն —

ու եւ է ուշագիւր ընթերցող կը նշմարէ այն վիթխարի տխրութիւնը, այն ցաւատանջ նողկանքը որով ընկերական կոյանոցին քստմենքի պատկերը կը գծէ Ձուլա, — այլ որովհետեւ իրականութեան սեւութիւնները ստապատիր ու անհամ վարդերու տակ սքողող կեղծաւոր ու անարու վիպասաններէն իր զգացած զրգուանքը, միայն ճշմարտութիւնը եւ ամբողջ ճշմարտութիւնն ըսելու իր առաջադրութիւնը զինքը մղած են իր գործին մէջ ցոլացնելու այն բոլոր փտութիւնը որ կը զեռայ մարդկային ճանիւրին մէջ, եւ իր «գիտական» գործ մը կատարելու տիրական ձգտումն է որ զինքը առաջնորդած է իր պատկերացնել ուզած տեսարաններուն մէջ ու եւ է մանրամասնութիւն մէկգի չձգելու եւ վանոնք արտայայտող «ամէն բան» անխտիր գործածելու: Անուրանալի է որ մարդկային ազտեղութիւնները նկարելու մէջ իրմէ աւելի մեծ ու հզօր պատկերահան չէ եկած երբեք. ու եթէ իր գործը միմիայն առկից բազկացած ըլլար, Ձուլա նորէն անմահ կը մնար, որովհետեւ գրողէ մը իրաւունք չունինք պահանջելու որ անպատճառ «ամբողջ» կեանքը, մարդկային հոգեոյն «բոլոր» երեսները պատկերացնէ. այդ ընդարձակութիւնն ունեցող գրագէտ շատ քիչ եկած է մարդկութեան մէջ. Ֆլոպէր ոչի՛նչ տեսած է ազնիւ՝ մարդկային հոգիին մէջ. իր գործը ամենէն յուսահատեցողիչ հայելին է ուր երբեք մարդկային ազգը ցոլացած ըլլայ. բայց ո՞վ կընայ այդ իրողութիւնը նկատելէն անդին անցնիլ ու ամբաստանել «Տիկին Պովարի»ի հսկայ հեղինակը. Ֆլոպէր նկարած է «ինչ որ ինքը տեսած է», (ու ինչ որ տեսած է՝ բացարձակապէս իրական է), ու հրաշալի կերպով պատկերացուցած է իր այդ տեսածը: Ինչ որ գրագէտէ մը կը պահանջուի, անկեղծութիւնն է, եւ արտայայտութեան կատարելութիւնը, զօրութիւնն ու ինքնասպառութիւնը. երբ գրագէտ մը այդ պայմանները կը լրացնէ, մեր երախտագիտութեանն արժանի է, ինչ ալ ըլլայ իր ընտրած հատուածը մարդկային համայնապատկերէն, ինչ ալ ըլլայ այդ հատուածն արտայայտելու մէջ զինքն առաջնորդող ձգտումը: Կրնանք նախընտրել Պալգաք մը, Տասթալայեվսքի մը կամ Շէքսպիր մը որոնք մարդկային հոգեոյն ճերմակն ու սեւը միանգամայն կը ցած են ցոյց տալ նոյնքան անկեղծութեամբ ու զօրութեամբ, բայց երկվայրկեան մը չենք կրնար գազրիլ ամենախորին հիացում ունենալէ միւսերի մը համար որ Հոմէր, Պովարի, տիկին Պովարին, Մրետերիքը եւ դեռ ա՛յնքան տիպարներ յաւիտենական կեանքով մը տոգորեց,

ինչպէս եւ Ձուլայի մը համար որ «ինկամները» «Աստուած»ին մէջ, թունաւոր իգութիւնը՝ «Նանա»յին մէջ, գրամի մարդիկը՝ «Իրամ»ին մէջ մեղի ներկայացուց իրենց բուն գոյնովը, իրենց բուն հոտովը, ցաւագին կամ գարշելի, այսինքն իրական:

Միայն թէ ոճագործ անիրաւութիւն մըն է յայտարարել թէ մարդկային ազտեղութեանց պատկերացումը Ձուլայի «բովանգակ» գործը կը կազմէ. ան այդ գործին մեծագոյն մասը կը գրաւէ, ճի՛շտ է, — եւ պէտք է խոստովանիլ աւա՛ղ, որ իրականութեան մէջ ալ ազտեղութիւնն է մեծագոյն սեղը բռնողը, — բայց Ձուլայի «ամբողջ գործը» անով չի կազմուիր. Ձուլա ներկայ ընկերութեան բոլոր պալարները պատռած ու անոնց մէջ դիզուած թարախը գուրս ցատքեցուցած է, չէ թէ այդ սաժանելի գործողութեան մէջ վատաւողը հաճոյք մը գտնելուն համար, այլ այդ բոլոր վէրքերն ու ժանրը երեսան հանելով՝ անոնց բուժումը եւ րազելու նպատակէն մղուած, եւ հաւատարմով որ պիտի գայ այն ազնիւ օրը ուր ամբողջական բուժումը պիտի կատարուի եւ մարդկութիւն անասունը իրօք պիտի գառնայ մարդկութիւն Աստուածը: Նախ՝ ի՞նչպէս կարելի է անասնել այդ անասնման գործին մէջ այն բոլոր էջերը ուր, մարդկային ազբիւսը նկարագրելէ յետոյ, մարդկային տառապանքը կ'երգէ Ձուլա, ա՛յնքան սրտագին, ա՛յնքան կաթողին յուզումով, ա՛յնքան բարձր, այնքան խորապէս եղբայրական գորովով մը. — ու մարդկային տառապանքը՝ իր բոլոր ձեւերուն մէջ, կեղեքուած բանւորներուն սեւ մարտիրոսութիւնը «Փերմինալ»ին մէջ, որ ժի՛ր գարու ամենէն վեհ զիւցաղներգութիւններէն մին է եւ հեղինակին զլուխ գործոցը, կուսակրօնութեան անլնական, հակակինսական չարչարանքին ահաւոր դրուագը «Աբբա Մուրէի յանցանք»ին մէջ, կատարելութեան հասնելու իր վիթխարի եւ անյագ բաղձանքին տակ ջախջախուող արուեստաղէտին սուայտանքը՝ «Գործ»ին մէջ. բնո թեան վայրագ քմահաճոյքներուն ներքեւ գալարուող հիւանդներուն, ախտաւորներուն, ցաւագարներուն տոամը՝ «Աւարտ»ին մէջ, եւն: Ու այդ բոլոր ազբի ու ցաւի մտայլ շէնքը կը լուսաւորուի խորին հաւատքի մը ճառագայթովը, այն հաւատքին թէ կեանքի բոլոր ազեղութիւններուն ու ազտերուն մէջ կայ բան մը զերօրհնեալ ու գերագնիւ՝ Աշխատութիւնը, թէ այն օրն ուր արդի ընկերութեան եղեռնական անիրաւութիւնները պիտի քայքայուին Ընդվզումին հերոսներուն ձեռքովը եւ մարդիկ պիտի կա-

րենան իրենց բոլոր ուժն ու հոգին նուիրել՝
ամենայն պատուութեամբ աշխատելու, արտա-
դրելու եւ իրենց աշխատութեան արդիւնքը
արդարօրէն վայելելու, աշխարհս պիտի ըլլայ
իրօք Իրախօր զոր աստուածաբանները սխալ-
մամբ մարդկային պատմութեան սկիզբը զրած
են, եւ վերջապէս Գիտութիւնը պիտի հասնի
օր մը բոլոր ցաւերը, բոլոր ախտերը չքա-
ցնելու, հզօրապէս աջակցելով հանդերձ ընկե-
րական մաքրագործումին ալ :

Այս հաւատքն էր որ Զուան մղեց Ռուկոն-
մաքարներու շարքէն յետոյ «Երեք քաղաք-
ներ»ը գրելու («Լուրտ», «Հոռոմ», «Փարիզ»),
որոնց մէջ կը կանգնէր իր Փիէր Ֆրոմանը, որ
մարդկային թշուառութեան անեղ զգացու-
մէն վերաւոր, դարմանը կը փնտռէ ամբողջ
հոգեովը, նախ կը զնգերի Լուրտ, ուր յիմար
անպաշտութիւնը, անգոյ Հրաշքին վրայ
զրուած սրտածմբիկ յոյսը, ու բոլոր ցաւա-
գարներուն աղաչաւոր գալարմանը վերեւ դրամ
վասակող գերասաններուն տղեղութիւնը զինքը
կը վնասեցնեն ու կը զգուեցնեն, յետոյ կ'եր-
թայ Հոռոմ ու պաշտօնական, վարդապետական
կրօնքին մօտ կը կարծէ գտնել դարմանը, եւ
ուրիշ բան չի գտներ բայց անամէջ բանաձե-
ներ ու նորէն կեղծիք, կրօնքի գիմակին տակ
պահու ըտած վայելամոլութիւն եւ տիրապետու-
թեան ծարաւ, ու վերջապէս Փարիզի քառօր
կը դառնայ ուր երկայն վարանուձմերէ : հո-
գեկան ամբողջ մրրիկէ մը յետոյ, կը գտնէ
չիտակ ճամբան, այսինքն թէ մարդկութեան
փրկութիւնը մարդկային ճիգին միջոցովը
կարող է կատարուիլ, եւ թէ միակ բանը
որուն համար կ'արժէ կեանքը քաշկրտել՝ իր
ուզեղը, սիրտը եւ ի հարկին արիւնն ալ
զօնելն է որպէսզի ճշմարտութիւնն ու Արդա-
րութիւնը տիրապետեն աշխարհիս վրայ՝
տապալելով Անիրաւութիւնն ու Կեղծիքը,
որոնք՝ ըստ Զուայի՝ մարդուն ձեռքով կա-
ռուցուած շէնքեր ըլլալով՝ մարդուն ձեռ-
քով կրնան եւ պարտին կործանուիլ :

Այս հաւատքին գերագոյն արտայայտու-
թիւնն էր որ երևան եկաւ Զուայի վերջին
քառապատկերին մէջ, զոր իրաւունք ունեցաւ
«Չորս Աւետարաններ» կոչելու, որովհետեւ
ապագայ կրօնքին «լերան քարոզ»ն է կեր-
պով մը որ անոր մէջ կը հնչէ ծայրէ ծայր :
« Բեզմնաւորութիւնը », « Աշխատութիւնը »,
« Ճշմարտութիւնը », եւ « Արդարութիւնը »,
զոր չկրցաւ գրել, բայց զոր կը գուշակենք՝
երբ իր ամբողջ գործն ու կեանքը աչքի առ-
ջիւ բերենք, Զուայի կանգնած շէնքին բնա-
կան, ճակատագրական կատարն ու պսակն էին,

— եւ Զուայի հոգին իր նախկին բոլոր վե-
պերուն մէջէն իսկ ճշգրե տեսնողները բնա-
զգարմացան որ «մարդկային խողութեանց եր-
գիչ» կարծուածը Փի՛ Գարու Աւետարանը գրե-
լով աւարտէր :

Զուայի խառնուածքին ու մտաւոր կազմու-
թեան հիմը ձեւացնող այդ հաւատքն էր դար-
ձեալ որ շատ բնականօրէն մղեց «Փերմինալ»ի
հեղինակը Տրէյֆիւսի գործին մէջ կատարելու
այն վսեմ գերը որով ապացուցուց թէ ինքը
այն գրագէտներէն էր որոնք իրենց գրչով
քարոզածը իրենց կեանքովն ալ ապրիլ յիսեն,
զեր մը զոր կատարելու համար իր հանգստու-
թիւնը, ժողովրդականութիւնը, իր նւթական
չաճիքը, իր կեանքը վասնդեց, եւ զեր մը որու
չնորհիւ ոչ միայն անիրաւօրէն խոչտանգուած
անմեղ մ'աղատեցաւ կապանքէն այլ բովանդակ
մարդկութիւնն ընդունեցաւ արդարութեան
ամենէն շքեղ ու ամենէն ազդեցիկ գասերէն՝
մին որ երեք արուած ըլլան, ու Ֆրանսա,
յետադիմութեան ու ստութեան տարբերէն՝
որոնք տիրապետող դարձած էին՝ փրկուած,
իր պատմութեան ամենէն կարեւոր եւ ամե-
նէն խորունկ վերանորոգումներէն մին կա-
տարեց :

Հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն,
— եւ քանի՛ գրագէտ կայ որ անթերի մնալ
կրցած ըլլայ — Զուայի զործը պիտի մնայ
անկորուստ, որովհետեւ ան ունի այն դիտար
յատկութիւնը որ գործերը անմահ կը դար-
ձնէ, անկեղծութիւնը, — մեծ բարութեան
մը, մեծ հաւատքի մը միացած, ու արտայայ-
տական հազուադիւրս զօրութեամբ մը թարգ-
մանուած՝ մեծ ներշնչման էջերուն մէջ : Մարդ-
կային հորիզոնին վրայ Զուա պիտի մնայ
կանգուն, «Հող»ին մէջ իր հոյակապօրէն նկա-
րած սերմնացանդն պէս, ձեռքը՝ լայն, վեհ,
ստեղծագործ շարժումով մը բաց՝ մարդկային
ճաւին անճուն սեւ զաշաին վրայ լիարուն
թափելով ազնիւ Զայրոյթի, առողջ Գիտու-
թեան եւ արու Հաւատքի ոսկի սերմերը :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ԷՕՄԷՐ ԽԱՅԵԱՄԻ ՔԱՌԵԱԿՆԵՐԸ

Ի

Քանի որ գալս ինձի չեղաւ օրն առաջին,
 Եւ անփափաք մեկնիլս արդէն սահմանուած է,
 Եյի՛ր ու մէջքդ լաւ պնդէ՛, ո՛վ նրբակազմ մատուռակ,
 Զի աշխարհիս թշուառութիւնը գինիի մէջ պիտի բնկզմեմ:

ԻԱ.

Ես յեամ որ իմաստութեան վրանը կը կարէր,
 Յուսի քու բան ինկաւ յանկարծ ու այրեցաւ .
 Բախտին մկրտան իր կեանքին չուանը խզեց .
 Յոյսի միջնորդը երգի մը փոխարէն զանի ծախեց :

ԻԲ

Ճղնախուցը, մեարէսէն ու վանքն ու սինակողը
 կը զանուին Դժոխքէ զարհուրածներն ու Արքայու թիւն փնտոողները .
 Ան որ Աստուծոյ գազանիքներուն տեղեակ է,
 Այգեցիդ սերմ հողուոյն խորը չցանեց ընաւ :

ԻԳ

Եթէ զարնան եղանակին՝ հուրիակերպ էակ մը
 Դաւաբերքի մը եզրը՝ դաւաթ մը լեցուն գինի տայ ինձի ,
 — Թէպէտ ամենուն խօսքս կօշտ թուի , —
 Շունէն ցած ըլլամ եթէ այլ եւս արքայութեան անունը քամ :

ԻԴ

Գիտցի՛ր որ հողիէ պիտի դատուիս ,
 Աստուծոյ գազանիքներուն քողին ետին պիտի երթաս .
 Ուրա՛խ եղի՛ր . չես գիտեր թէ ուրիկ եկար .
 Գինի՛ անուշ ըրէ . չես գիտեր թէ ո՛ւր պիտի երթաս :

ԻԵ

Հողիս ըսաւ ինձի . ներչն չեալ գիտութեան ըզձանք ունիմ .
 կրթուէ՛ աս այն՝ եթէ ձեռնհաս ես .
 Ըսի՛ «Էլիֆ ըսէ՛, ա՛լ բան մի՛ ըսեր .
 Եթէ տունը մարդ կայ , մէկ բառ բա՛ւ է :

ԻԵ

Ես քու՛ն եղայ • իմաստութիւնն ինձի ըսաւ •
 Թէ քու՛նէն ոչ ոքի չծլեցաւ երջանկութեան վարպը •
 Ինչո՞ւ կ'ընես այն բանը որ մահուան գոյգն է •
 Գինի՛ խմէ՛ , զի ընդերկա՛ր պիտի քնանաս :

ԻԸ

Գաղանիքի քօղէն ներս ճամբայ չկայ •
 Հոգիին իսկութեան վրայ ոչ ոք է տեղեակ •
 Հողին ծոցէն զատ կայան չկայ բնաւ •
 Գինի ըմպէ՛ , զի այստեղ խօսքի վերջ չկայ :

ԻԹ

Ստոր անձերէ խորհուրդը պէտք է պահուի •
 Եւ գաղտնիքը անմիտներէ պէտք է պահուի •
 Մտքիդ մէջ նկատէ՛ թէ ի՞նչ կ'ընես մարդկային ազգին •
 Զգոյ՛ջ պէտք է մնաս բոլոր մարդո՞ցմէ :

ԷՕՄԷՐ ԽԱՅԵԱՄ

Թարգմ • պարսկ •
 Գ. ՓԱՌՆԱԿ

ՕԿԻՒՍԹ ՔԱՐԻԷՐ

Պ. Մեյեէ հաճեցաւ մեզ արտօնել «Անահիտ»ի մէջ հըրատարակելու՝ հայերէն թարգմանութիւնը հանգուցեալ քարիէրի մասին իր յօդուածին որ լայն պիտի տեսնէ Բարձր Ուսումնասիրութեանց վարժարանի Տարեգրքին պատմական և բանասիրական բաժնին մէջ : Կը հրատարակենք զայն , պահելով հանդերձ մեր վերապահութեանքը քարիէրի գործին ինչ ինչ ծայրայեղութեանց նկատմամբ • քարիէրի գիտական հմտութիւնը , գիտական մեթոտի ԼՅԹութիւնը անուրանալի են , բայց ըստ մեզ նոյնքան անուրանալի է խորհնացւոյ մասին իր կանխակալ կարծիքը , որ երբեմն զինքը մղած է եզրակացութիւններու որոնց տոկոսութիւնը տարակուսական է . այս վերջերս իսկ , փրօՖ. Մար, որ հայ շոյէն մը չէ , ալ քարիէրի պէս պատմական քննական մեթոտին Տեսեալով զիտուն մը , ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է հինգ վեց տարի առաջ գտնուած Մարաբաս քաղղեացւոյ քրոնիկին «քարչունի» քաղղուածքի մասին , որ կը հաստատէ թէ խորհնացի իրօք Մարաբասի մը գործն ունէր իր ձեռքը , (մինչդեռ քարիէր կը պնդէր թէ խորհնացի «հնարած» է Մարաբասը) , և թէ այն կարգ մը իրողու-

թիւնները զոր քարիէր խորհնացիին ուղեղէն ստեղծուած կը նկատէր՝ այդ Մարաբասին քրոնիկէն առնուած էին պարզապէս : Մենք կը կարծենք որ պ. Մեյեէ բացարձակապէս «անքննադատելի» չի նկատեր քարիէրի գործը , բայց այն երկիւղած ու ազնիւ յարգանքը զոր կը զգայ իր վարպետին ու ֆրանսական բանասիրութեան սլլազան տեսակետներով իրական ծառայութիւններ մատուցանող գիտունի մը համար՝ զինքը մղած են , անոր մահուան աւթիւ գրուած յօդուածի մը մէջ , անոր յատկութիւնները միայն տեսնել ու ներողութիւտ մեալ թեութիւններուն :

Օկիւլթ քարիէր այն փոքր խումբին մէջ չէր , որ 1868ին Բարձր Ուսումնասիրութեանց վարժարանին (Ecole des Hautes Etudes) պատմութեան և բանասիրութեան բաժինը հիմնեցին . բայց երբ 1870-1871ի պատերազմէն անմիջապէս յետոյ հոն մտաւ , իր տեղը իրօք

պատրաստ էր այնտեղ՝ իր մտքին էականապէս քննական կազմուածքովն ու իր բանասիրական ծանօթութեանց որոշութեամբն ու ամբու-
թեամբը անկից ի վեր երբեք չզազրեցաւ այն-
տեղ իր ուսուցչի գործը կատարելէ մինչեւ այն
օրն ուր հիւանդութիւնը, որ զինքը քանի մը
չաբաթ յետոյ պիտի մեռնէ խէշը, զինքն ստի-
պեց ընդմիջել զաս մը, զոր՝ թէպէտ անհան-
գիստ՝ ուզած էր նորէն գալ աւանդել :

Ծնած 1838 օգոստոս 12ին, ի Սէն-Փիէր-Լը-
վիէօ (Ստորին Սէն), միջակ կարողութեամբ
բողոքական ընտանիքի մը ծոցն իր նախկին
կրթութիւնն առած Լիւնդէի մէջ, ուր Հանրի
Բէվիլի փասթորը տղայ հասակէն անոր ցոյց
տուած փայլուն ձիրքերը նկատած եւ առաջին
զասերը տուած է անոր, յետոյ Տիեփի քոլէժին
մէջ, Քարիէր, երբ այդ առաջին ուսմանց շըր-
ջանն աւարտած է (1858), ժընեվ է գացած
այնտեղ աստուածաբանութիւն ուսանելու՝
իւրեւ Ֆրանսական կառավարութեան թոշա-
կաւոր : 1864ի փետրուարին, Սթրազպուրկի
բողոքական աստուածաբանութեան ֆաքուլ-
թէին մէջ իր թեզը կը պաշտպանէր՝ աստուա-
ծաբանութեան պսակաւորի աստիճանն ստա-
նալու համար . այդ առաջին աշխատութիւնը
արդէն որոշ ձեւով մը երեւան կը հանէ երի-
տասարդ ուսանողին ձգտումները . իր թեզին
տիտղոսն է «Պատմական ու քննական ուսում-
նասիրութիւն Ամբակովի մարգարէութեան
չրջանին վրայ» (Սթրազպուրկ, 1864) . «պատ-
մական» եւ «քննական» բառերը նշանակուե-
լու արժանի են . մեր ողբացեալ պաշտօնակ-
ցին բովանդակ գիտական գործունէութիւնը
պիտի նուիրուէր արգարիւ պատմական քննա-
դատութեան, ուր իր մտքին թափանցողու-
թիւնն ու դատողութեան սրատեսութիւնն իր
յաջողութիւնը կ'ապահովէին . աշխատութիւնը
ոչինչ կը պարունակէ վարդապետական, աս-
տուածաբանական . պարզապէս թուականներու
քննութիւն մըն է եւ բնագրին կազմաւորման
վերլուծումը . երիտասարդ հեղինակն արդէն
յայտնապէս կ'ըսէ թէ Հին կտակարանի վրայ
ուսումնասիրութեանց մէջ պատմական ու
քննական գալորցին կը հետեւի :

Ժժ դարուն սկիզբը Եւրոպայի մէջ արեւ-
եւելեան ուսումնասիրութեանց կեդրոնը ըլլալէ
յետոյ, Ֆրանսա գրեթէ բոլորովին երեսի վրայ
թողած էր այդ կարգի հետազօտութիւնները,
եւ այն պահուն ուր Քարիէր կը ցանկար իր

աշխատութիւնները յառաջ տանիլ սեմական
լեզուներու եւ աստուածաշնչական քննադա-
տութեան մասին, Գերմանիոյ մէջ էր որ պար-
տաւոր էր ուսուցիչներ փնտռել : Իր ընտրած
քաղաքները եղած են Էլալտ, Կէօթինկէն,
Քարիէր կ'ախորժէր յիշել այն օրերն երբ այդ
հոշակաւոր Համալսարանին մէջ կ'ուսանէր :
Այդ առեւտն իսկ կը զրկէր «Քննադատական
Հանդէս»ին, որ նոր էր հիմնուած, Հին կտա-
կարանին քննադատութեանը վերաբերող գոր-
ծերու մասին յօդուածներ, յօդուածներ որոնց
մէջ միշտ ամենայտակ կերպով պատմական
ու քննադատական տեսակէտին վրայ կը կանգ-
նէր՝ բնաւ հաշուի չդնելով բոլոր աւանդու-
թիւնները . ճիշտ յարմար մարդն էր ինքը՝
Սթրազպուրկի աստուածաբանութեան ֆա-
քուլթէին մէջ երբայցեքէն սորվեցնելու .
1870ի յունիսին, իր «Լիսանս»ի քննաբանու-
թիւնը ներկայացուցած էր, Հին կտակարանի
անվաւեր մէկ գրքին վրայ ուսումնասիրութիւն
մը որուն տիտղոսը գարձեալ կը կրկնէ՝ նշա-
նակելի պնդումով մը՝ «պատմական քննադա-
տութիւն» բառերը (Պատմական քննական
խորհրդածութիւնը Սողոմոնի սաղմոսարանին
վրայ, գրեց Օկիւսթ Քարիէր) : Այս աշխա-
տութեամբ եւ անոր ընկերացող թեզերով,
որոշապէս ինքզինքը զրած էր Սուրբ Գրոց
քննական ուսումնասիրութեան ու ազատա-
կան աստուածաբանութեան մը կողմնակից-
ներուն խումբին մէջ . Ֆրանքօ-գերման պա-
տերազմը իր կեանքին ամբողջ ընթացքը
պիտի փոխէր :

Շատ չանցած Սթրազպուրկ քաղաքը կը պա-
շարուէր : Քարիէր, զոր փասթորութեան աս-
պարէզին պատրաստուելու նպատակով իր
կատարած ուսումնասիրութիւնները զինուո-
րական գործունէութեանէն կը թուէին հեռա-
ցնել, կամաւոր ջրհանկերներու զօրարածին
մէջ կը մտնէ եւ կը մասնակցի քաղաքին պաշտ-
պանութեանը : Անձնատուութեանէն յետոյ, գեր-
մանացիք զինքը կը ձերբակալեն իբր կասկա-
ծելի անձ մը, բանտ կը դնեն ու զայն հան-
գրուանէ հանգրուան տանելով՝ սահմանա-
զուխն առաջնորդելէ յետոյ թող կուտան .
վերջապէս, գրեթէ կիսամերկ Բոթերտամ կը
հասնի, ուր Բեվիլ ընտանիքին մօտ ապաս-
տան կը գտնէ : Այնուհետեւ, — օգտակար է
այս կէտը նշանակել հոռ, — Քարիէր իր ու-
ծերուն չափովը միշտ փափաք ցոյց տուաւ մեր

երկրին զինուորական վերակազմութեանը գործակցելու, հարկ եղած քննութիւններն անցուց' պահեստի ապա կարգուելու համար. այդպէս, բազմաթիւ զինուորական շրջաններ կատարեց, եւ «շրջանակ»ներէն զուրս ելաւ՝ մահուընէն քիչ տարի առաջ, երբ իր գիրու- թիւնը, ծայրայեղ աստիճանի մը հասած, զինքը ստիպեց այդպէս ընելու :

Պատերազմին վերջանալէն յետոյ, Փարիզ եկաւ եւ քիչ ետքը Էքզիլ սէ Հօթ-վ-էթիւտի պատմութեան ու բանասիրութեան բաժնին մէջ մտաւ իբր կրկինիչ երթայական, քաղ- ղէական եւ ասորական լեզուներու (28 հոկտ. 1871) : Ուսուցչէ մը պահանջուած լաւագոյն ձիրքերն ունէր, յտակութիւն, աշակերաններու վրայ աղդելու կարողութիւն, հետաքրքրելու ձիրքը. անոնցմէ չէր ո՞ր իրենց զազափարնե- րուն մէկ մասն իրենց քով կը պահեն : Իր մտածման լաւագոյն մասը կուտար ու իր գա- սախօսութիւնն ունկնդրողները կը զրդէր իրեն հետ մտածելու : Արդէն թր ժամանակը չէր խը- նայեր. իրեն յանձնուած լեզուներու դասերը զանազան աստիճաններով լիովին աւանդելու համար, զրեթէ միշտ շարաթը վեց ժամ զսա սուաւ փոխանակ իր պարտաւոր եղած երկու կամ երեք ժամին : Թող որ իր դասաւանդու- թեան ժամերուն չէր միայն որ իր աշակերտ- ներուն վրայ կը ներգործէր. հէնց որ աշակերտ մը ըրեն կը թուէր յուսատու նորեկ մը՝ այն ուսումնասիրութեանց համար որոնք իրեն յանձնուած էին, կը հետաքրքրուէր անով, զայն ամէն կերպով կը քաջալերէր, մտերմա- կան երկայն տեսակցութեանց մէջ ամենէն բարեկամական կերպով ամենէն օգտակար խորհուրդները կուտար անոր. ոչ ոք իրմէ աւելի սիրալիւ ընդունելութիւն է ըրած նո- րերուն. եթէ նոր աշակերտ մը նախ զինքը ուսուցիչ մը կը նկատէր, -- ինքզինքը ուրախ կը զգար սակայն իր զիմացը բարեացակամ եւ շիտակ մարդ մը ունենալուն, որուն համար պատմական ճշմարտութեան հետախուզութիւ- նը ուրիշ բան չէր բաց եթէ արտայայտու- թիւն մը այն անկեղծութեան պէտքին զոր իր ամբողջ կեանքին մէջ զգաց :

Ներելի էր յուսալ որ Քարիէր անձնական աշխատութիւններ հրատարակէր. սակայն զպրոցին մատենադարանը իրմէ ոչ մէկ գործ չի պարունակիր, եւ բաց ի «Քննադատական հանդէս»ին մէջ երեւցած քանի մը յօդուած-

ներէ եւ կարճ թարգմանութիւնէ մը (չին կտա- կարանի «մատրական» բնագրին ծագումը, քննական հայեացք նոր վարկածի մը վրայ, Ա. Քուէնէնի, հոլանտերէնէ թարգմանեց Քա- րիէր), ուրիշ ոչինչ չէ հրատարակած սեմական խնդիրներու վրայ :

Պատճառն այն է որ այդ վայրկեանին ուր իր տարիքն ու մաքի պատրաստութիւնը յու- սալ կուտային որ ինքնատիպ աշխատութիւն- ներ պիտի արագրէր, Քարիէր ստիպուած էր իր գործունէութեան ամենամեծ մասը յատ- կացնել տարօրինապէս սպասիչ ուրիշ գործի մը : Անձնական հարստութիւն չունէր, եւ Գրպ- րոցին ուսուցչի ամսականը, հիմակուընէ շատ աւելի փոքր, հետու էր բաւելէ նոյն իսկ համեստ պահանջներու : Քարիէր ստիպուած էր ուրեմն ուրիշ պաշտօններ փնտռել, եւ հազիւ թէ եր- կու տարիէ ի վեր հիմնած ու կաղնած էր Բարձր Ուսումնասիրութեանց Վարժարանի իր դասընթացքը, երբ Արեւելեան Կենդանի լե- զուաց Վարժարանի քարտուղար-մատենագա- րանապետի տեղը բաց մնացած ըլլալով, այդ պաշտօնը իրեն յանձնուեցաւ (15 դեկտ. 1873) : Ճիշդ այդ միջոցին էր որ այդ վարժարանը իրեն յատուկ սուէն մը կը ստանար ու Լիլ փողոցը կը հաստատուէր. Քարիէրի վրայ էր որ կ'իյնար տեղաւորման ու մանրամասնու- թեանց կազմակերպութեան ամբողջ դործը. արդ, ինքն ալ պատուական կազմակերպիչի մը բոլոր յատկութիւններն ունէր, եւ ծօռայու- թիւնները զոր այդ միջոցին մատուցած է Ա- րեւելեան Լեզուաց Վարժարանին՝ անսահման են : Ասոնց մեծագոյնը, եւ այն որուն օգտա- ւէտ արդիւնքները երկար տոնն պիտի զգաց- ուին, Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժա- րանի մատենադարանին յարգարումը եղած է : Գերմանիոյ մէջ իր ըրած ուսումնասիրութեանց միջոցին, տեսած էր թէ մատենադարանը ի'նչ էական տեղ մը կը բռնէ Համալսարանին մէջ, եւ այն միջոցին երբ համալսարանական մա- տենադարանները շկային եւ դեռ քիչ կարե- ւորութիւն ունէին, չուտով կը հաստատէր իր խնամքին յանձնուած գրքատունը եւ անոր դիւրաւ նայուելիք շատ լաւ մէկ ցուցակը կը պատրաստէր. այդ մատենադարանը որ քանի մը ամիս առաջ հազիւ թէ գոյութիւն ունէր, այդպէսով քիչ ատենէն թերեւս լաւագոյնը դարձաւ նոր ու ժամանակակից արեւելագիտու- թեան մատենադարաններուն, եւ կերպով մը

իբր օրինակ ծառայեց համալսարանական մատենադարաններու կազմութեան որ քիչ յետոյ կատարուեցաւ : Միեւնոյն ատեն որ Բարձր Ուսումնասիրութեանց Վարժարանին մէջ իր աւանդած դասընթացքովը Պրանսայի մէջ կը վերածաղկեցնէր այն ուսումնասիրութիւնները որ այնտեղ դադրած էին մշակուելէ եւ զոր Գերմանիոյ մէջ մեծ զարգացման հասած էր էր տեսեր , իր կազմակերպիչի ձիրքովը կը յաջողէր միանգամայն Փարիզի մէջ հաստատել համալսարանական հիմնարկութիւններ՝ զանոնք պարագաներուն ու պէտքերուն պաշտօնեցնելով : Բարձրագոյն ուսումնասիրութեանց վերածնութեան մէջ ի Պրանսա , ուրիշներ թեւեւ Քարիէրէն աւելի փայլուն զերեւ կատարած են , ոչ մէկը սակայն իրմէ աւելի գործունեայ դեր մը կատարած չէ , եւ ոչ մէկը ապահովապէս իրմէ աւելի որոշ զիտակցութիւնը չէ ունեցած վերանորոգման մը պէտքին ու զայն յաջողցնելու համար հարկ եղած միջոցներուն :

1879ին եւ 1880ին իրեն պաշտօն յանձնուեցաւ համալսարանական մատենադարաններն այցելելու եւ ուսումնասիրելու . ինքն է որ կատարեց բանակցութիւնները ֆրանսական ու օտար համալսարաններու միջեւ թեղերու փոխանակութեան համար , բարեբաւտիկնշան այն բազմաթիւն զոր զանազան երկիրներու բարձր վարժարանները կը սածեն համալսարանի գործի մը աշխատակցելու , եւ առաջին քայլ համաձայնութեան , որ արդէն երկայն ատենէ ի վեր ուրիշ տեսակէտներով իրադրո՞ւած է զերման լեզուով համալսարաններու միջեւ եւ որ անշուշտ օր մը բովանդակ աշխարհի մէջ պիտի տարածուի :

Այս վարչական գործունէութիւնը , որքան ալ բեղմնաւոր եղած ըլլար , այն ծանր անպատեհութիւնն ունէր որ հարկ եղած ազատ ժամանակը չէր թողուր Քարիէրին՝ պատմական քննադատութեան հետազոտութիւններ ընելու , որոնց համար այնքան բարձրօրէն օժտուած էր : Այդ պատճառով է որ երբ Տիւրիքի մահուամբ 1881ին , Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժարանին մէջ հայերէնի բեմը բաց մնաց , անմիջապէս այդ դասընթացքին փոխանորդ կարգել տուաւ ինքզինքը , եւ 1884 յունուար 22ին պաշտօնապէս հայերէնի ուսուցիչ անուանուեցաւ : Հայկական բանասիրութեան ոլորտին մէջ է որ իր ամենէն ինքնատիպ եւ ամենէն կա-

րեւոր աշխատութիւնները պիտի արտադրէր , անոնց մէջ կիրարկելով քննադատական այն սկզբունքները զոր երկար ատենէ ի վեր կ'ուսուցանէր Աստուածաշունչի ուսումնասիրութեան համար :

Այլեւայլ հրատարակութիւններ կը վկայեն սկիզբէն ի վեր հայերէնի որ ուսուցչին ձեռնհասութիւնը : Տիւրիքի , յարգելի դիտուն , ուսուցչական գործին խնամք չէր տարած , եւ ո եւ է դասագիրք չկար զոր կարելի ըլլար աշակերտներուն ձեռքը տալ . Քարիէր Լատէրի հայերէնի քերականութիւնը կը թարգմանէ , փոփոխութիւններ , սրբագրութիւններ ու յաւելումներ մացնելով անոր մէջ , անոր կը կցէ հատընտիր հատուածներու հաւաքածոյ մը եւ բառարան մը , եւ յստակ ու գործնական գիրք մը կ'ընէ զայն : Լէյտ դումարուած Արեւելագէտներու վեցերորդ Միջազգային Համաժողովին առթիւ Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժարանի ուսուցիչներու կողմէ հրատարակուած արեւելեան այլեւայլ բնագիրներու եւ թարգմանութեանց հատորին մէջ (Փարիզ , 1883) Քարիէր կը հրատարակէ , կը թարգմանէ եւ կ'ուսումնասիրէ «Պաղիւնի վարժարանի ծոյցին մէջ գտնուող հայկական մասնատուփի մը վերտառութիւնը» (47 էջ բռնած է արտատպուած ձեռագիրը) : Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին վրայ պատմական ծանօթագրութիւնն ալ , որ այդ հատորէն յետոյ կ'երեւայ , իր գրչէն է ելած : Երեք տարի յետոյ , Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին անունով կը հրատարակէ , ի պատիւ հայ բունասէր պ. Էմինի , «Հայ-լատին հին բառարան» մը , ծանօթագրութիւններով , (Փարիզ , 1886) . այդ բառարանը , թ. գարու վերջը կամ ժ. դարու սկիզբն օրինակուած ձեռագրի մը մէջ պահպանուած , ամենէն հին բնագիրն է որ Արեւմուտքի մէջ հայերէնի ո եւ է ծանօթութեան մը գոյութիւնն հաստատէ եւ լեզուագիտական տեսակետով մեծապէս շահեկան է : Քիչ յետոյ , «Վիեննա գումարուած Արեւելագէտներու եօթերորդ Միջազգային Համաժողովին առթիւ Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժարանի ուսուցիչներուն կողմէ հրատարակուած այլեւայլ արեւելեան կենսիշատակագիրներու , բնագիրներու եւ թարգմանութեանց հաւաքածոյին» մէջ (Փարիզ , 1886) , կ'ուսումնասիրէ «Առանէթի պատմութեան հայկական թարգմանութիւնը» , (էջ 473-511) , վերագտնալով այսպէս քննելու

անվաւերները, որոնց արդէն նուիրուած էր իր «Լիւանա»ի թէզը: Եւ, 1891ին, պ. Ա. Պէրժէի հետ աշխատակցութեամբ, կը հրատարակէ, Աստուածարանութեան եւ Բանասիրութեան Հանդէսին մէջ, Հատ. ԻԴ, էջ 333, «Ս. Պօղոսի եւ Կորնթացոց անվաւեր թուգթերը. լատինական հին թարգմանութիւնը, եւ հայերէն բնագրին ֆրանսերէնի վերածումը»:

Բոլոր այս աշխատութիւնները կարեւոր են այլազան տեսակէտներով. բայց Քարիէրի էական գործը՝ հայ պատմագիր Մովսէս Խորենացիի մասին իր քննական աշխատութիւններն են, որոնք նրեւցան շարք մը տեւորակներու մէջ. «Մովսէս Խորենացի եւ նահապետական ազգաբանութիւնները», (Փարիզ, 1891), «Նոր աղբիւրներ Մովսէս Խորենացոյ, քննական ուսումնասիրութիւններ», (Վիեննա, 1893), «Նոր աղբիւրներ Մովսէս Խորենացոյ, քննական ուսումնասիրութիւններ», յաւելումով, (Վիեննա, 1894), այս երկու հատորները միեւնոյն ատեն «Հանդէս Ամսօրեայ»ին մէջ հայերէն թարգմանութեամբ լոյս են տեսած. «Աբգարի աւանդավէպը Մովսէս Խորենացոյ Հայոց Պատմութեան մէջ», (Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանի հարիւրամեակին առթիւ հրատարակուած հատորին մէջ՝ էջ 357—414, Փարիզ, 1895), Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհենավայրերը ըստ Ազաթանգիղոսի եւ Խորենացոյ, քննական ուսումնասիրութիւն, Փարիզ, 1899:

Բնագիրներու որոշ մերկացումներով, զոր կը կապէ ամենապարզ եւ ամենաժուժկալ մեկնաբանութիւն մը, Քարիէր ցոյց տուած է թէ Մովսէս Խորենացի իր աղբիւրներէն ինչ ձեռով կ'օգտուէր եւ ատով իսկ ապացուցած է թէ ան զուրկ է պատմական ո եւ է արժէքէ. այդ հետազօտութեանց իբրեւ երկրորդական հետեւանք մը, մասնանիջ ըրած է թէ Մովսէս իր գործը զրած ըլլալու է ոչ թէ՛ ըստ աւանդութեան՝ Ե դարուն (Ք. Յ.), այլ Ը կամ Թ դարուն: Այս վերջին կէտին վրայ վէճը դեռ չէ փակուած. բայց հայ տնտեսանի պատմագրին վկայութեան պատմական արժէքին վրայ այլ եւս ոչ ոք կրնայ հաւատաքի նշոյլ մը պահել. Հայոց պատմութեան ամբողջ հին մասը պէտք է նոր հիմնուր վրայ վերաշինուի: Իր հրատարակութեան յառաջ բերած տպաւորութիւնը բնականաբար շատ մեծ պիտի ըլլար. առաջին անգամ ըլլալով

հայ պատմաբանը քննադատութեան կ'ենթարկուէր հայերէն լեզուն լաւ գիտցող գիտունի մը ձեռքով, եւ իր հրատարակութիւնը գրեթէ անմիջապէս նորանոր աշխատութեանց երեւման գրգիջ հանդիսացաւ, — հեղինակներու աղբիւրներուն վրայ մանրակրկիտ հետազօտութիւններ, անտիպ մնացած ընդարձակ բնագիրներու հրատարակութիւն: Այդ շարժումը որուն մղումը Քարիէր տուաւ՝ պիտի չկասի, եւ իր անունը պիտի մնայ իրբեւ անունը այն խորաթափանց ու սրասեւ քննադատին որուն պիտի պարտինք վերանորոգումը Հայոց բովանդակ պատմութեան՝ իրենց գրականութեան եւ իրենց ազգային եկեղեցւոյն սկզբնական շրջանին մէջ:

Մեր ողբացեալ պաշտօնակիցը այս խնդիրներուն վրայ բազմաթիւ քննական ուսումնասիրութիւններ կատարելու դիտաւորութիւն ունէր. մանրամասնօրէն դնել սկսած էր Փաւստոս Բիւզանդացոյ այնքան քարդ բնագիրը որուն մէջ կ'ուզէր այլազան տարրերը ջոկել. մտադիր էր Հայաստանի քրիստոնէացման ծագումը լուսաբանել. այս մասին հետաքրքրաշարժ գիտողութիւններ ըրած էր արդէն, սա՛ օրինակի համար՝ թէ Կրիզոս Լուսաւորչին, որուն կը վերագրուի Հայաստանը քրիստոնէացնելու գործը, անունը դեռ չի յիշատակուի Վարդանանց ապստամբութեան հռչակաւոր պատմաբան Եղիշէի մէջ: Մահը որ եկաւ զինքն արդիւել այդ բոլոր միջին հարցերուն մէջ քննադատութեան լոյսը մտցնելէ, այդ խնդիրներուն լուծումը յապաղեցուց անուշա: Բայց ինչ որ մինչեւ ցարդ ըրած է, արդէն բաւական է որպէս զի այլ եւս տիեզերապէս զգացուի խիստ քննութեան մը հարկաւորութիւնը եւ որպէս զի այսուհետեւ ոչ ոք կապուած մնայ կարծեցեալ աւանդութիւններու որոնց հեղինակութիւնը վերջնապէս քանչեւ:

Պէտք է աւելցնել, Քարիէրի գիտական հրատարակութեանց ցուցակն ամբողջացնելու համար, Ժողէֆ Տըրպանյանի մահուան առթիւ իր յօդուածը մեր 1897ի Տարեգրքին մէջ, «արգօր» բառին վրայ Փարիզի Արեւելագէտներու Համաժողովին Սեպտեմբեր 10ի նոսրին իր հաղորդած աշխատութիւնը (1897), սիրուն ուսումնասիրութիւնը «կրեկուար սը Թուրի Արեւելքի պատմութեան վերաբերող մէկ զբոխուն մասին», որ մեր 1898ի Տարեգրքին սկիզբն է դրուած, հայերէն լեզուով յօդուած

մը «Բանասէր» հանդէսին մէջ (1899) «Հայոց
 կեռն Ե թագաւորին տրուած ոսկի վարդին
 վրայ», վերջապէս ձեռագիր նօթ մը «Որդի
 եւ Ահրիմանի ծնունդին վրայ՝ ըստ Թէոթոր
 Սուժիի, Եղնիկի եւ Եղիշէի», որ հայերէնի
 թարգմանուեցաւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ին մէջ
 (1900), եւ «Բանասէր»ի մէջ (նոյն տարի) :
 Իր այլազան աշխատութեանց նոյն իսկ ամե-
 նէն փոքրերուն մէջ հեղինակին խորաթա-
 փանց ու ճշգրտեալ քննադատութիւնն ու ձեւի
 վայելուչ ժողովարարութիւնը կը տեսնուի միշտ :
 Քարիէրի հրատարակութիւնները կարճ են
 եղած եւ սակաւաթիւ : բայց անոնք յանգած
 են տեւական ու կարեւոր արդիւնքներու, եւ
 կրնան իբրև օրինակ ցոյց տրուիլ պատմա-
 կան քննադատութեան՝ Արեւելեան պատմու-
 թիւններու վրայ կիրարկուած : ուր ան շատ
 յաճախ անխնամ վիճակի մէջ է : Իր գործու-
 նէութիւնը աղմկալից չէ եղած, բայց ան
 տեղի ունեցած է այն միջոցին երբ օգտակար
 կրնար ըլլալ, եւ Քարիէր պատուական կեր-
 պով կատարած է այն գործերը զոր իրեն
 յանձնուած են : Կեանքը լիովին կրցած է
 վայելիլ՝ առանց որ իր փափուկ խղճմտանքը
 վրդովուելու պատճառ մ'ունենար երբեք եւ
 եւ իր բովանդակ պարտականութիւնը կատա-
 րած է առանց խտտաբարոյ եւ իշխանական
 հողեր առնելու : Բարձր ուսումնասիրութեանց
 վարժարանին մեր բաժինը յանձին Քարիէրի
 կորսնցուց իր ամենէն յարգուած խորհրդա-
 կաններէն մին, եւ անոր բոլոր անդամները
 կորսնցուցին ապահով, պարզ ու սքողաբի-
 րարեկամ մը զոր երբեք պիտի չմոռնան :

Ա. ՄԵՅԵՒ

ARMÉES ARMÉNIENS
 ՄԱՍԻՆ ՅԱՅՏՆՈՒԱԾ ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ

Պ. Լամոն փրկոն հետեւեալը կը գրէ «Լա փլիւմ» քը-
 րական ու գեղարուեստական կրթամետոհին մէջ :

Սուր այժմէութիւնն մ'ունի «Հայկական
 բանաստեղծութեանց» այս հաւաքածուն զոր

պ պ Ա. Չօպանեան եւ Կապրիէլ Մուրէ կը հը-
 բատարակեն այն պահուն ուր թերեւս Սասու-
 նի մէջ Կարմիր Գաղանին վերջին ոճիրները
 տեղի կ'ունենան : Յեղի մը ամբողջ հոգին
 անոնց մէջ կը կողկողի՝ կարծես ծովերուն ու
 ցամաքներուն վրայէն անցնելով մինչեւ մեղի
 հասած :

Մտիկ ընենք այդ ձայնը : քաղցր է ան ու
 տխուր : Չայնն է ժողովրդի մը որ կ'ողեւարի :
 Մտիկ ընենք գայն՝ սկիզբէն՝ Նախ խորհրդանը-
 շանական ու կրօնական, ան կ'արձակէ ժ. դա-
 բուն, Գրիգոր Նարեկացի վանականով, իր ա-
 ռաջին ողբերը որոնք, սկիզբէն իսկ, հայկական
 բանաստեղծութեան տուած են այն մեծաշուք
 մեղամաղձութեան թոնը եւ դժբաղդ ցեղի
 այդ հեղերական շեշտը : Գրիգոր Նարեկացիի
 «Մատեան ողբերգութեանց»էն մինչեւ «Օրօր
 մեր Հայաստան մօրը համար»ը, զոր մեր օրովը
 դրած է պ. Չօպանեան, հայկական բանաստեղ-
 ձութիւնը, ժողովրդի մը բոլոր արցունքնե-
 րովը շինուած, իր հնչականութիւններով, իր
 նկարագրական գեղեցկութիւններով, լայն եւ
 գեղեցիկ հրապոյրովը, գարէ գար կը թաւալի՝
 ինչպէս ողբադին դաշնակութեան ալիք մը :
 Այդ ալիքը, ծովուն ալիքին նման, ջայլ մը կը
 թուի : Հայ մուսաները մեղմ են եւ սքողեալ :
 Իրենց երգը շիւղազնական կը դառնայ՝ միայն
 անխելու կամ ի զէն կոչելու համար : Երբեմն
 սակայն, սիրոյ եւ երիտասարդութեան անուշ
 ցօղ մը իր թարմութիւնովը կը տողորէ այդ
 մեղամաղձութեան նուազները : Հինուուրց
 Նարեկացին առաջինն է որ կուտայ այդ բազ-
 մազան տպաւորութիւնը, ուր կարծես իրարու
 կը բաշխին՝ ինչպէս Տանթէի գործին մէջ՝
 ամենէն քնքուշ երեւոյթները եւ ամենէն անհղ
 պատկերները : «Մատեան Ողբերգութեանց»ը,
 կշաւոր արձակով աղօթքներու շարք մը,
 «հայկական քնարերգութեան ամենէն յատկա-
 նշական հրաշակերտներէն մին» է, ըստ պ. Չօ-
 պանեանի : Սքանչելի նկարագրական մասերու
 եւ կրօնական խորին գեղեցկութեան մը քով
 կը գաննեք երանութեան եւ շնորհի քանի մը
 տեսիլքներ՝ բանաստեղծութեան բոլոր գեղեց-
 կութիւններովը դարգաբուած : Պ. Կապրիէլ
 Մուրէ հեւեւտալ տաղը կը բաղդատէ Պոթիշէլ-
 լիի «Քարուն»ին հետ, որուն իրօք ծաղկա-
 զարդ, բուրուհիաւէտ ու հմայքոտ հրապոյրն
 ունի :

Աչքն ծով ի ծով ծիծաղախիտ
 Ծառալանայր յառաւօտուն,
 Երկու փայլակն ածեւ արեգական նման •
 Բերանն երկթերթի վարդն ի շրթանց կաթէր
 Լեզուն շարժողին քաղցրեղանայր տաւիղն :
 .. Վարսիցն երամից զարդ, երամից զարդ,
 Ուրբս են առեալ եսահիւսակն բոլորեալ
 այսիւք •

Ծոցն լուսափայլ, կարմիր վարդով լցեալ •
 Ծղիքն ծիրանի, մանուշակի հոյլք •
 Խնկեալ ի կնդրիէ՝ բուրվառ, հրով աստուա-
 ծայնով լցեալ •

Չայն քաղցրանուագ որ ի նմանէ հնչէր •
 Գեղեցիկ պատմութեանաւն զարգարեալ էր,
 Ի կապուտոյ, ի ծիրանոյ, ի բեհեզոյ, ի յորդանէ
 Ոսկեչողէր գոյնն •

Գօտին արծաթափայլ ոսկեւտուն •
 Կամարակապ յականց, յականց շափիւղայ,
 Մանրամասին յօրինուածով պճնեալ •
 Անձինն ի շարժել մարդարտափայլ գեղով,
 Ոտիցն ի դնալ՝ շողն ի կաթել առնոյր •

Պատկերներու փայլովը, փոխաբերութեանց
 պերճութեամբը, ֆրազներուն լայն կշռու-
 թեամբը, այս էջը օրինակ մը կուտայ այն հո-
 յակապօրէն քանդակուած ոճին ուր Գրիգոր
 Նարեկացի կը միացնէ արեւելեան գրականու-
 թեանց փայլն ու տարօրինակութիւնը Սրեւ-
 մուտքի ներքնախոյզ ու նրբացեալ արուես-
 տին : Ան տեսակ մը ջահ է, — Մովսէս Խորե-
 նացիի հին զրուագներէն յետոյ — հայ գրա-
 կանութեան սկիզբը՝ կանգուն, իր քնարեր-
 գական գեղեցիկ նշոյլովը կանխելով ժողովըր-
 դական ու սիրային երգերը որոնց մէջ կը
 հեծէ ցեղին ըմբոստ ու սիրուն հողին :

Նահապետ Քուչակ, որ սուրբերու կարգը
 դասուած է՝ թէպէտ գլխաւորապէս սէրն երգած
 ըլլայ, «Հանրի Հայնէի պէս երգած՝ անկից
 հինգ վեց զար առաջ», մեծ բանաստեղծներու
 քնարերգական անտասին մէջ իր հովուերգա-
 կան ճպտութի նուրբ գեղօնը կը հնչեցնէ : Մին-
 չեւ այսօր Խարակոնիսի Հայերը, — եթէ երբեք
 Գաղանը Հայ մը թողած է Խարակոնիսի մէջ —
 կուզան ծաղիկներով զարդարել այդ գեղջկա-
 կան Սոփոկլին գերեզմանը : Բայց, աւա՛ղ,
 հաղուաղէպ են այժմ վայրկեաններն ուր հայ
 աղջիկները, իրենց հայրենիքին յաւերժական
 սուգովը հագուած, դան դարձեալ մըմնջել,
 լուսնին տակ, փափուկ սթրոֆներ, ինչպէս հե-
 տեւեալը •

Նս ճագ ծիծեանակ պիտէի, զօրն ըզքո տունն
 մտնուի •

Ան բարձր մօյտան չարտախոյ՝ ես ի հոն բուն
 մի շինէի •

Ոնց որ մութն մթանայր, ցածնայի ծոցը
 մտնուի •

Ոնց որ լոյսն լուսանայր, բարձրանայի բունս
 մտնուի •

Ես ապրչմէ խուշախ, զօրն զքո միջաց գիրկ
 ածէի •

Կամ քաղցրը նըռան գինի, զօրն զքո փարչը
 պիտէի •

Առնիր ու բերնիդ զընիր, ցածնայի դունչը
 պագնէի •

Այսպիսի նուագներու շեշտը կը մթննայ
 հետզհետէ՝ երբ դժբաղդութիւնները կը տեղան
 տրտում Հայաստանին վրայ : Ժողովրդական
 զողտը օրօրներն իսկ ողբերգական թոն մը
 կ'առնեն, այնքան թաղծաղին կը գաւնան որ-
 քան պանդխտութեան մէջ մեռնող երիտասար-
 դին երգը •

Ինծի տարէք եարիս դունէն անցուցէք,
 Եարաներս բացէք, քաֆիր եարիս ցցուցէք,
 Մատլըներս կտրեցէք մամ էրէք վառեցէք,
 Աւազը խուճկ էրէք վրաս ծխեցէք,
 Ինծի տարէք եարիս դունն թաղեցէք •

Այլ եւս այդ արեւելեան քաղցր քնարն իր
 խաղաղութիւնը կը կորսնցնէ ի սպառ : Թուր-
 քը, Պարսիկը, կը յարձակին հօտերուն ու
 տուներուն վրայ :

Այդ ժողովուրդէն, որ մեծ եղաւ անցեալին
 մէջ, քերթուածներու յիշատակը միայն կը
 մնայ : Բայց Հայաստան մեռած չէ, քանի որ
 երեւան կուգայ Միխիթար արքան որ Վենետիկի
 մէջ կը հիմնէ Միխիթարեան վանքը, սրբազան
 տապան՝ ուր գրիտուններ, մինչեւ այսօր,
 կը շարունակեն վերաշինել, իր ամբողջական
 գեղեցկութեանը մէջ, բովանդակ դրականու-
 թեան մը հինաւուրց յիշատակարանը :

Յայտնի է թէ լոյսի ի՛նչ վառարան մը եղաւ,
 ոգեւար Հայութեան համար, Վենետիկի Ակա-
 դեմիան : Ժողովրդի մը պատմութիւնը հոն
 վերաշինուեցաւ մագաղաթներու միջոցով, ու
 վտարեալ լեզուին դրական մտքութիւնը
 այնտեղ անեղծ պահպանուեցաւ ու շարու-
 նակեց փայլիլ Միխիթարեան վանականներու
 հմտալից գրութեանց մէջ : Վենետիկի Ակա-
 դեմիայէն եւ իր մրցակից Վիննայի Ակադե-
 միայէն ելած բազմաթիւ հայ գրագէտները պա-
 տիւ կը բերեն իրենց կենսունակութեամբը,
 այն անընկճելի ցեղին զոր ամենկէն անեղ ա-
 ղէտքներն իսկ չեն արգելած, ոչ իսկ անգամ
 մը, որ իր քնարին վրայ նուագէր ցաւերուն
 մեծագոյնը : Բանաստեղծական նոր դպրոցը,
 աւելի յստակօրէն ներշնչուած՝ այժմէութենէն

ուր դժբաղդ աղդ մը թուրք լուծին տակ կը կքի կը թուի վերսկիւն այն ողբերգը զոր դարեր առաջ Գրիգոր Նարեկացիի ծանր ու հզօր ձայնը հնչեցուցած էր: Խաչատուր Աբովեան մեծ յուսահատն է որ Պարսից լուծին տակ հեծող իր ժողովրդին շարձարանքները կ'երգէ. այդ միջոցին, Համիտ գեռ գոյութիւն չունէր եւ իր նախահայրերը գեռ կը գողային գիւցաղնական գիւմարութենէն այն փոքրիկ յոյն ժողովրդին, որուն համար Պայրըն գնաց ինքզինքը զօհել: «Երեւանի բերդը», որ կը ցցուի «Վէրք Հայաստանի»ին միւս էջերուն վերեւ ինչպէս ողբերգական կատար մը որուն պիտի յտին այլ եւս հայ քնարերգակները, իր սրամտութեան գեղեցիկ աղաղակը կը կը բարձրացնէ:

Ամբաս Ծահաղիղեան պիտի սորվեցնէ գործը երգել. Բաժան Բաթիլպա պիտի թնդացնէ ընդ վերջման գեղեցիկ երգեր. Վերջապէս, Պէշիքթաշեան, այդ եղերական բանաստեղծներուն ամենէն ազնուաշունչը, պիտի զմայլեցնէ իր ընթերցողներն իր «Կոյսին քնարը»ին աղւոր նուազներովը, ու չեչօտրովն իր «Հայ քաջուն»ին, — տեսակ մը հայկական «Մարտիկ», զոր շարագրած է 1862ին Ձէյթունի Հայոց Ազգի փաշայի վրայ տարած յաղթանակէն յետոյ: Վսե՛մ Ձէյթունցիներ: Ոչ մէկ կրն, Ձէյթունցի կրներէն աւելի վեհօրէն չէ զիմադրած Գաղանին, ինչպէս եւ իր նախահայրերուն, դահիճներուն: «Ձէյթունի պատմութեան» յառաջաբանին մէջ, պ. Վիքթոր Պերար, վեհանձն գրագէտը, Ձէյթունի կրներուն համար ըսած է թէ անոնք են որ իրենց ցեղին հոգին եղած են միշտ: «Անոնք են, կը գրէ, որ մարտական եռանդն ու անկախութեան ոգին վառ պահած են իրենց ամուսիններուն ու եղբայրներուն սրտին մէջ, եւ վտանգի մեծ օրերուն, իրենք ալ զէնք կ'առնեն ու էրիկմարդոց հետ կը մասնակցին կռուին»: Անոնց համար է որ Պէշիքթաշեան երգած է «Հայ քաջուն»ն:

Տես ի՛նչպէս քաջ կոյս հայկուհին
 Խրախոյս կարգայ գոռ բարբառով:
 Յառա՛ջ, մօտ կայ ժանա թշնամին.
 Զինք վանեցէք կոտորածով:

... Հայուհին է կտրիճ եգէթ.
 Հայուհին աայ խրախոյս յորգոր.
 Ժանախից վըրայ հուր տեղացէթ,
 Մինչեւ մոխիր դառնան բոլոր:

Ու շանթեցին. հարցէք, ո՞ւր է
 Այն բազմամբոխ խուժից բանակ.
 — Սեւափրփուր շունչն արձակէ
 Հայրերսոյն ոտքերուն տակ:
 Այդ կոյսն աղւոր ուստի՞ կուգայ,
 Թուցեալ զուարթ լերանց վըրան,
 — Պատերազմէն նա կը դառնայ.
 Հերաց վըրայ դափնիք չողան:

Այստեղ ողբերգական երգը դիւցազներգական կը դառնայ, կ'ուռի մինչեւ անէժօրին որոտիւնը. նոյն երգը, հաղիւ քիչ մը խլացած՝ մեղմօրէն սքօղեալ մեղամաղձութեամբ մը, կը լսուի Զօպանեանի «Օրօր»ին մէջ:

Կործանիչներն ու դահիճները մըթին
 Մուխի նրման պիտի անցնին ու ցնդին.
 Ու մոխիրին մէջէն կանդնիս պիտի դուն,
 Տառապանքէն նորոգուած ու շղչողուն:
 Պիտի ցցուիս ճամբաներուն բերանը,
 Պիտի քանդես ըննութեան սեւ խորանը:
 Ոտքի՛ ելիր, ցաւերդ երկունքն են հըսկայ,
 Ո՛վ մայր, աշխարհ մը ծոցիդ մէջ կը խլրտայ:

Քերթուածներու այս գիրքը, որ ծանուցուած ամբողջ շարքի մը առաջինն է, խուճի մը վեհաշուք ու ողբադին երգերու մէջ հայկական բանաստեղծութեան գեղեցիկ շրջանները մեր աչքին առջեւէն կ'անցընէ: Այդպիսի գործեր են որ Հայութիւնը պիտի արգելին մեռնելէ, որ զայն պիտի աղոթուած պահեն անյաղթելի ուժովը զոր Փիէր Բիշեար կը նմանցնէ այն հրաշագործ ուժին զոր ըստ աւանդութեան ցոյց տուաւ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

ԷՏՄՈՆ ՓԻՒՈՆ

Կոնն Անճելօ տը կուպերնաթիս հրատարակած է «Զէյլիւնօ-լատին ընկերութեան ֆրոնիկին մէջ յօդուած մը, Poèmes Arméniensի մասին. նմանապէս, օր. Ալիս Սթոն Պրաքուէլ հրատարակած է, Պոսթոնի «Ռուսընս ճընտլ»ի մէջ, յօդուած մը, որուն կցած է «Յորօր»ին անգլիերէն ստանաւոր թարգմանութիւնը:

ԳՍՅԼԻՆ ՀՍԿՈՒՄԸ

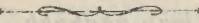
Ձիւն... անդունդները լեցուցեր ու լեռներուն կողերն ի վեր եւ դաշտերուն ծածկած վըրան... Գիւղ մը. հիւղեր՝ ճամբորդներու կարծես նըման Բըլուրին ոտքը թաւալած, ինկած նըկուէն:

Լուռ իրիկուն՝ միապաղաղ դաշտին վըրայ. ձերմակ ծառեր կը խոնարհին մինչև գետին... Դէպ ի քաղաք ճամբան անհետ կը քընանայ... վերադարձող կուսուլթեան իղձ մըն է յետին:

Հորիզոնին անփայլ լուսին մըն է փակեր... կեա՛նքը յանկարծ... Գիւղին վըրայ. կաթիլ կաթիլ

Ինչպէս արիւն՝ կարմիր լոյսեր կուգան թափիլ:

Եւ բըլուրին կը խուզարկեն գաղաթն աչքեր. — Ձիւնին երեսն երկարած շուքն իր ահաւոր, Գայլ մը՝ անշարժ՝ գիւղին վերեւ կը հսկէ կոր: Վ. ՏԻՐԱՆԵԱՆ

ՔՐՈՆԻԿ

ԳԵՂԵՏԻԿ ԾՐԱԳԻՐ ՄԸ. — «Մշակ»ի մէջ հրատարակուած յօդուածներով, պ. Ս. Մալխասեանց կը ծանուցանէ թէ ի մօտոյ պիտի սկսի գործադրել գաղափար մը զոր յղացած է «Մշակ»ի խմբագրապետը պ. Ա. Բալանթար, այն է հրատարակել՝ ամբողջական ու խնամեալ տպագրութեամբ մը՝ բոլոր հայ պատմագիրները, հայկական այբուբենի դիւտին, այսինքն հայ գրականութեան (ուրեմն եւ հայ ազգութեան), հիմնաքարին հաստատման մեծ պէպքին հազարհինգհարիւրամեակին առթիւ որ պիտի տօնուի 1904ի ամառը: Կ'արտասուենք այստեղ «Մշակ»ի մէջ հրատարակուած յօդուածին այն տողերը, ուր պ. Մալխասեանց ամենամեծ յստակութեամբ պարզած է այդ ծրագիրը:

« Այս (հայ պատմագիրներու) հրատարակութիւնները եղել են զանազան տեղերում ու

ժամանակներում, տարբեր պատրաստութեամբ մարդկանց ձեռքերով եւ տարբեր ուղղութեամբ ու նպատակներով: Ոմանք ունեն ձեռագիրների տարբեր ընթերցում քննիչ (օրանց մէջ մի քանիսը լիակատար, միւսները սահմանափակ թըւում), միւսները ոչ Մի քանիսը տպագրուած են մի քանի ձեռագիրների բաղդատութեամբ. միւսները՝ առաջին պատահած, գուցէ սխալաչառ ձեռագրից: Ոմանք ունեն յատուկ անունների ցանկեր, միւսները չունեն: Ոմանք բաւական արտաքին վայելչութիւն ունեն, համեմատաբար քիչ սխալներով, իսկ միւսները սաստիկ վատ տպագրութիւն, անպիսան թուղթ, առասխալներով լիքը: Վերջապէս հրատարակութիւններից ոմանք ենթարկված են կամաւոր կամ ակամայազաւազումների կան եւ այնպիսի հեղինակներ, որոնք կիսատ են տպագրուած՝ միակ ծանօթ թերի ձեռագրից, այնինչ յետոյ գտնուել են անթերի ձեռագիրներ, որոնցից զիւս հրատարակութիւն չէ եղած:

«Այս բազմատեսակ պակասութիւններով հանդերձ, եղած հրատարակութիւններից շատերը մատչելի չեն ոչ միայն ժողովրդին, այլ նոյնիսկ մասնագէտ պատմաբաններին ու բանասէրներին: Ձիտուելով այն հեղինակների մասին, որոնք մինչև այժմ էլ զեռ տպագրված չեն, ուրեմն եւ մատչելի չեն ընդհանրութեան՝ տպագրվածներից շատերն էլ կամ սպառված են, կամ տպագրված են որ եւ է այժմ անգիւտ պարբերական հրատարակութեան կամ գրքի էջերում, կամ վերջապէս փթուած են որ եւ է անծանօթ անկիւնում: Մեր վերը յիշած յիսուն պատմագիրներից հազիւ թէ կէսը կարելի լինի գտնել եւ գնել: միւս կէսը հրատարակում չկայ եւ միայն բախտի բերմամբ կարելի է մի օրինակի հանդիպել մի հնավաճառի մօտ կամ որ եւ է ընտանիքում: Այս պատմագիրների լիակատար ժողովածուն չըկայ ոչ միայն մասնաւոր՝ թէկուզ մասնագէտ անձերի մօտ, այլ մինչև անգամ յայտնի հաստատութիւնների մէջ: Բացառութիւն կարող են կազմել 3-4 անձ կամ հաստատութիւն որոնք գուցէ ունենան լիակատար ժողովածու:

«Սրանց վրա պէտք է աւելացնել եւ մի ուրիշ աննպաստ հանգամանք. այն է՝ հայ պատմագիրների գնի թանգութիւնը: Հաշուելով վաճառվող 20 պատմագիրների ընթացիկ գները՝ (Վենետիկի հրատարակութիւնները՝ հէնց միաբանութեան ցուցակով, ֆր. = 40 կ. հաշուելով), տեսնում ենք, որ նրանք, առանց կազմի արժէն մօտ 24 բուբլի: Այս հաշուով՝ բոլոր հայ պատմագիրները, եթէ կարելի լինէր գտնել ու գնել՝ պէտք է արժենային, առանց կազմի, աւելի քան

յիտուն բուրի: Այս հանգամանքը հարկաւ չէ չէ կարող նպաստել նրանց շուտ եւ շատ ծախ վելուեն եւ ընթերցողների աւելի ընդարձակ շրջանի մէջ տարածվելուն:

«Այս բոլորից յետոյ պարզ է, որ հայ պատմագիրները լիակատար ժողովածուի լաւ հրատարակութիւնը՝ հերթական անհրաժեշտ պաւ հանջ է: Այս անհրաժեշտութիւնը զգացել եւ զգում են մեր հին գրականութեամբ պարպողները, խօսքով ու գրով, նոյնիսկ յատուկ բրօշիւրներով ցանկութիւն յայտնել, որ օր առաջ լոյս տեսնէ այսպիսի հրատարակութիւն՝ աղաւաղութիւններէ մաքրուած եւ հնարաւոր եղածին չափ կատարեալ: Եւ ի՞նչ աւելի նպատակայարմար ու զեզեցիկ բան կարելի էր անել հայոց գրերի գիւտի տասնեւհինգերորդ դարագարձի յիշատակին՝ եթէ ոչ հրատարակել մեր հին մատենագրութեան ամենից հետաքրքրական ու կարեւոր մի մասը, — հին հայ պատմագիրները, ներքին եւ արտաքին առաւելութիւններով ճոխացած ու գնով մասշնչելի: Այսպիսի մի հրատարակութիւն զարկ կը տար մեր հին գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեանը եւ միւս կողմից կը տարածվէր ժողովրդի աւելի ընդարձակ շրջանում: Ի՞նչ աւելի հաճոյական նուէր կարելի կը լինէր մատուցանել ս. Մեսրոպ-Մաշթոցին նրա նշանաւոր գիւտի յիշատակին՝ եթէ ոչ նրա մատենի գործը, նրա աշխատանքի պտուղը — հայոց գրի ամենալաւ փունջը — Հայոց Պատմագիրքը: Դեռ նա յայտնակապին նուէրը ս. Մեսրոպի գերեզմանին վրա եւ ասինք. «Զքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»:

«Պատմագիրք Հայոց» հրատարակութիւնը, բովանդակելով յիտուն պատմագիր, կը բաղկանայ աւելի քան 300 տպագրական թերթից, մաս 5000 մեծադիր երկսիւնակ երեսներէ, եւ բաժանված կը լինի հինգ մեծ հատորի, իւրաքանչիւրը մօտ 1000 երես:

«Հրատարակութիւնը կ'արժենայ, հաշուելով միայն թուղթը, տիպը, սրբագրութիւնը եւ կազմը, ոչ պակաս քան 12000 բուրջի (մի հազար օրինակ տպելու համար):»

«Մենք հոգով ցանկանում ենք, որ այս հրատարակութեան մէջ մասնակցութիւն ունենան որչափ կարելի է շատ անհատներ, թէ մտաւոր աշխատակցութեամբ եւ թէ նիւթական օժանդակութեամբ: Ցանկանում ենք զարձեւել որ հրատարակութիւնը այնքան էլ է ժամագիր լինի եւ այնքան շատ տպագրվի, որ ինքն իրան տարածվի հայ ժողովրդի բոլոր խաւերում, տարածվի այնպէս՝ ինչպէս տարածվում է Ամերիկական ընկերութեան հրատարակած Աստուածաշուքը: — Այս ցանկութիւններն իրագործելը աշխատանք է, որ հայ պատմագիրները, որոնք մօտ են իրենց անհատական անհրաժեշտութեանը, պարտաւորուած են լինելու: Մեր բանասէր եղբայրակիցներին, մանաւանդ որոնք մօտ են գտնվում գրչապիրների պահեստներին, մենք առանձին ղրմում կանենք անձամբ եւ նամակներով, եւ լիայոյս ենք, որ նրանք եւանդուն մասնակցութիւն յանձն կառնեն այս հասարակօգուտ աշխատութեան մէջ:

«Առաջին հատորին տպագրութիւնը մտադիր ենք սկսել առաջիկայ յունվարին եւ վերջացնել 1904 թուին, մինչեւ ս. Մեսրոպի աօնի օրը (ամառը): Յաջորդ չորս հատորները լոյս կը տեսնեն այնուհետեւ՝ 3-4 տարվայ ընթացքում, մտաւորապէս տարեկան մի հատոր:»

Հոյակապ ծրագիր մը, որուն աւելորդ է բաղմադրմի կարեւորութիւնը բացատրել մեր մէջ, քանի մը բանասէրներէ զատ, ոչ ոք ձեռքը չէ առած մեր հին պատմագիրները, որոնք սակայն պէտք էր որ ամէն հայ ուսանողի գրագրանին մէջ գտնուէին. այդ պատմագրքերը աժանագին ու մաքուր տպագրութեամբ ի լոյս ընծայելով, եւ անոնց կցելով քննական, կենսագրական ուսումնասիրութիւններ ու լուսաբանող ծանօթագրութիւններ, «Մշակ» ի խումբագրութիւնը զանոնք մասշնչի կացուցած կ'ըլլայ բովանդակ հայ երիտասարդութեան, մեր բոլոր մտաւորականներուն: Յետոյ, զուտ գիտական նշանակետով, մեծ կարեւորութիւն ունի այդպիսի խնամեալ հրատարակութիւն մը մեր պատմագիրներուն, որոնք մեծ մասամբ շատ աղաւաղեալ ու անկատար ձեւով են հրատարակուած: Սրբագրութեամբ տպագրութեան սխալներէ, անձիւզ ընթերցումներէ, աղաւաղումներէ, պակասաւոր ձեւագիրներու թերիւնները լաւադոյն ձեւագիրներու բաղդատմամբ լրացուելով, մեր պատմագիրներու գործերը պիտի երեւան գան գրեթէ ինչպէս գրուած էին, եւ այն ատեն պիտի տեսնուի թերեւս որ անոնցմէ շատին վերագրուած թերութիւնները յոռի ընդօրինակութեանց եւ յոռի տպագրութեանց վերագրելի են աւելի քան իրենց: Այդպէսով, պատմական քննադատութիւնն

ալ աւելի հաստատուելու որոշ կերպով պիտի կարենայ կատարուիլ այդ գրքերուն վրայ : Անշուշտ մասնաւոր խնամք պիտի տարուի կէտադրութիւնն ալ սրբագրելու . կէտադրութիւնը էական տարրերէն մին է գրուածքի մը յստակութեան, եւ կէտադրութիւնը մեր պատմագիրներու հրատակութեանց մէջ քիչ խնամուած է . Սեբէոսի պատմութեան (օրինակ մը տալու համար) կէտադրութիւնը պարզապէս «այլանդակութիւն» մըն է :

Միայն թէ՛ այսպիսի ծրագիր մը այնքան «դժուար» է որքան հոյակապ, եւ մէկ երկու հոգիի աշխատութեամբ չի կրնար յաջողապէս կատարուիլ : Լաւագոյն չէր ըլլա՞ր արդեօք որ «Մշակ»ի խմբագրութիւնը, հրատարակութեան համար հարկաւոր եղած գումարը հաւաքելէ յետոյ, Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան յանձնէր այդ գործին հրատարակումը . Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւնը աւելի կարող է զայն կատարելու քան «Մշակ»ի խմբագրութիւնը . ընականաբար, պ. Մալխասեանցի, պ. Խալաթեանցի, պ. Նորայր Բիւզանդացիի պէս հմուտ բանասէրներ, ինչպէս եւ ուրիշ ոչ-Մխիթարեան հայ բանասէրները, ու նոյն իսկ օտարազգի հայագէտ պատմաբաններ ու լեզուաբաններ պիտի աշխատակցին այդ վիժխարի գործին պատրաստութեանը : Իսկ տպագրութեան մաքրութեան տեսակէտով, տարակոյտ չկայ որ Վիեննա անհունապէս նախընտրելի է քան Թիֆլիս :

ՏՈՒՓԹՈՐ ԴԱԻԹՆԱՆ . — Հաճոյքով կ'իմանանք թէ Տր. Դաւիթեան, որ վերջերս Պոլսէն եկած է Փարիզ հաստատուիլ՝ իր մտաւոր կարողութեանց ու բարոյական ձգտումներուն լիակատար զարգացման պատշաճագոյն միջավայր մը գտնելու համար, ստանձնած է արդէն խմբագրապետի պաշտօնը ֆրանսերէն լեզուով առողջապահական ամսագրի մը (l'Hygiène au foyer) զոր հիմնած է ֆրանսացի բժիշկներու ընկերութիւն մը : Առաջին թիւը որ արդէն երևցած է՝ շատ սիրուն ու խնամեալ տպագրութեամբ ու շահեկան պարունակութեամբ, ունի երկու յօդուած Տր. Դաւիթեանէն, մին՝ ջեռուցման եղանակներու եւ օքսիտ աը քարպոնով թունաւորուելէ զերծ մնալու միջոցներուն մասին, երկրորդը՝ զեղեցկութեան պահ-

պանման մասին (կիներու համար), երկուքն ալ գրուած այն յստակ, վայելուչ եւ իմաստալից ոճովը զոր Տր. Դաւիթեան ցոյց տուած էր արդէն Պոլսոյ թերթերու մէջ իր հրատարակած հայերէն յօդուածներով : Այդ ամսաթերթը կրնայ անշուշտ հետաքրքրել եւ հայ ընթերցողները, որ անոր մէջ պիտի գտնին լաւ խրատատու մը ընտանեկան առողջապահութեան :

— Նիւ Եօրքէն մեզի կը հազորդին թէ այդ քաղաքը բնակող ամերիկացի հայասէր կին մը Mrs. Virginia C. Taylor 250 տոլար, մօտաւորապէս 1500 ֆրանք նուիրեր է Նիւ Եօրքի բողոքական Հայոց եկեղեցւոյն, որպէս զի այդ գրամով գրքեր գնուին եւ ընտանեկան գրադարան մը (Home Library) հաստատուի՝ հայ ընտանիքներու մէջ ամէն տեսակ գրքերու շրջաբերութիւնը դիւրացնելու համար :

Մեր Նիւ Եօրքի բարեկամները կ'աւելցնեն թէ արկին Թէյլոր այս առաջին անգամը չէ որ այսպիսի նուէր մը կ'ընէ Հայոց, այլ բուսական տարիներէ ի վեր նիւթապէս ու բարոյապէս Հայոց համար իր համակրութիւնն ապացուցած է ամէն առթիւ :

ԳՐՔԵՐ ԵՒ ԹԵՐԹԵՐ

« ԲԱՆԱՍՏԷՐ » ԻՆ « ԱԶԳԱՊԵՏԵԱՆ »Ը . — «Բանասէր»ը հարկ դատեր է նոր յօդուած մը հրատարակել, «Ազգապետեան» ծածկանուէնով, Երէցեանի խնդրոյն մասին գրած իս պատասխանելու նպատակաւ : Այդ յօդուածը, — եթէ երբեք կարելի է «յօդուած» անունը տալ վարնոց քֆրանքի ու թանձրահոծ տխմարութեան այդ շեղջակոյտին, — ուրիշ բան չ'ըներ բայց եթէ հաստատել, անուղղակի կերպով, իմ դատումներուս ճշգրութիւնը թէ՛ Երէցեանի, թէ՛ Սրմանեանի եւ թէ՛ «Ազգապետեան» ստորագրող անձին նկատմամբ, ո՛վ ալ ըլլայ այդ անձը, Բասմաջեան ինքն իսկ կամ ո եւ է ժամկոչ մը :

Ես ըսած էի որ Երէցեանի հրատարակած «գլխաւոր» պատճառը այն էր որ ան չէ ուզած համակերպել Սուլթանին հակջմիածնական որոշումին . Ազգապետեան տաի չի ներքեր, —

անկարելի է հերքել — ուրեմն ինք իսկ կ'ընդունի թէ այդպիսի պայման մը գրած էր Սուլթանը: Երբմեան Հայրեկին կողմէն Երէցեանին կոնդակ մը զրկուած ըլլալը ատոր դէմ փաստ մը չէ: Հայրեկը կրնայ իր կոնդակը գրած ըլլալ՝ առանց իմացած ըլլալու Սուլթանին գրած պայմանը: Գալով այն խորհրոյն թէ Ստոյ կաթողիկոսութիւնը, Գեֆսիզեանի պատճառով տրուած սխալ որոշումէն ի վեր արդէն կարեւորութենէ ինկած, հիմա Սուլթանին եւ պատրիարքին ծրագրով՝ բոլորովին կապկպուած ստորագրեալ պաշտօնէութեան մը հանգամանքն առնելու վտանգին մէջ է, ատի անվիճելի եւ հանրածանօթ իրողութիւն մըն է, զոր «Ազգապետեան» չէ կրցած ջրել՝ հակառակ իր բոլոր քրտնաթաթախ ճիշդերուն: Ահա ինչ որ կ'ըսէր այդ մասին «Փիկար»ի թղթակիցը՝ Պոլսէն հոկտեմբեր 27 թուականով զրկուած նամակի մը մէջ, — եւ «Փիկար»ի թղթակիցը պ. Գոնսթանի բարեկամ ու Սուլթանին քաղաքականութեան համակրող մըն է, հետեւաբար իր տողերը Սուլթանին ներքին մտածումը կը ցոլացնեն:

« Այդ եկեղեցականներուն (Սիսի կաթողիկոսին) ազդեցութիւնը այսօր գրեթէ ԱնՆՃԱՆ է: Գաղաքականապէս միայն Պոլսոյ պատրիարքն է որ քիչ մը նշանակութիւն ունի. եւ ա՛ն ալ... »

Սուլթանը կ'ուզէ ուրեմն որ Սիսի կաթողիկոսը ո եւ է ազդեցութիւն չունենայ այլ եւս, Պոլսոյ պատրիարքին մէկ մեքենական սպասաւորը դառնայ, եւ Պոլսոյ պատրիարքն ալ Սուլթանին հըռ գործիքն ըլլայ, Դրան պաշտօնեայի պէս բան մը: Օրմանեան կը համակերպի սուլթանական այս կամքին, ու «Բանասէր»ին «Ազգապետեան»ը կը ծափահարէ. ատի պատճառ մը չէ սակայն որ գատապարտինք Երէցեան մը երբ չ'ուզեր ընդունիլ այսպիսի իրերու վիճակ մը:

Այն պահուն ուր այս տողերը կը գրեմ, լրագիրները կը ծանուցանեն թէ Խապայեան եւ պիսկոպոսը կաթողիկոս ընտրուեր եւ ընդուներ է այդ պաշտօնը: Ատի նորէն եւ ոչ մէկուն իրաւունք չի տար Երէցեան սրբազանը վեանէ գետին զարնելու: Նախորդ յօդուածիս մէջ արդէն ըսած էի թէ կարելի է վիճիլ սախնորոյն վրայ — արդեօք լաւագոյն չէ՞ հակառակ արդի աննպաստ պայմաններուն՝ ընդունիլ պաշտօնը, միմիայն որպէս զի աթոռը

պարագ չմնայ: Խապայեան սրբազան «երկու շարեաց փոքրագոյնն ընդունելու» սխտեմին հետեւած է, սխտեմ մը որ երբեմն արգարտնալի կը դառնայ՝ երբ մանաւանդ զայն ընդգրկողին ազնուութեանն ու անշահախնդրութեանն համոզուած ենք: Այն սխտեմը որ ո եւ է արգարացում չունի, ամենայնմար եւ օղային փաստերու վրայ հիմնուելով մինչև ցարդ ազգին յարգանքը վայելող գործիչ մը քարկոծելու եւ մրտախլու սխտեմն է, զոր բոլոր ուժովս ասած եմ միշտ եւ որուն դէմ միշտ պիտի կռուիմ բոլոր ուժովս: Երէցեան ու Խապայեան երկուքն ալ բովանդակ ազգին յարգանքը վայելող ուսեալ, տոհմասէր եւ պարկեշտ եկեղեցականի դէմքեր են, ինչպէս շատ չունինք: Պաշտօն մը ընդունելէն կամ չընդունելէն չէ որ զիրենք պիտի դատենք. ատկից առաջ արդէն անոնք ինքզինքնին ճանչցուցած են ազգին. այսպիսի որոշ պարագայի մը մէջ, կրնանք միայն իրենց թաքթիքը վէճի դնել, համաձայն կամ հակառակ ըլլալ, բայց մինչև ցարդ յարգուած անձ մը յանկարծակի ցնիւր խոթել արարքի մը համար զոր այն յայտնապէս կատարած է մղուելով այնպիսի նկատումներէ որոնք՝ նոյն իսկ եթէ սխալ ըլլային՝ ազնիւ են, ատի անսերելի է:

Այս բոլորը տարրական ճշմարտութիւններ են, որոնց վրայ աւելորդ իսկ էր վերագրանալ: Կայ սակայն կէտ մը «Ազգապետեան»ի նոր յօդուածին մէջ, որուն պարտաւոր եմ յստակօրէն պատասխանել, որովհետեւ այդ մասին լուսութիւնս կրնայ վնասակար դառնալ Երէցեան սրբազանին:

«(Երէցեան) սրբազանը երիցս անբաղդ եղաւ, կը գրէ «Ազգապետեան», երբ իր գատին պաշտպանութիւնը յանձնեց բանաստեղծ-քաղաքագէտի մը, »

այնպէս մը ցոյց տալով թէ Երէցեան ինծի հետ յարաբերութիւն ունի, թէ ինքն իսկ ինծի «յանձնած» է զինքը պաշտպանելու գործը: Ասի Երէցեանը վտանգելու համար մէջտեղ նետուած ստութիւն մըն է, եւ չեմ երեւակայեր ասկից աւելի մեծ վատութիւն: Պարտք կը համարիմ յայտարարել թէ, երբեք, ո եւ է պարագայի մէջ, ո եւ է յարաբերութիւն չէ ունեցած ինծի հետ Երէցեան սրբազանը, թէ այդ յօդուածս գրած եմ միմիայն «Բանասէր»ի մէջ հրատարակուած նախորդ յօդուածին վրաս թողած անդիմադրելի զգուանքէն մղուած, ինչ-

պէս, Պոլիս ու այլուր գտնուող քանի մը շատ լուրջ եւ շատ իրազեկ անձերու տուած տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով :

Վերջին յօդուածս կ'աւարտէի սա տողերով .

« Թող Երէցեան սրբազանը չախրի սակայն, իրեն համար այնքան պատուաբեր է Բասմաջեանէ մը նախատուիլը, որքան Օրմանեան պատրիարքին համար անպատուաբեր է Սուլթանէն շքանշան ընդունիլը : »

Պ. «Ազգապետեան», նոյն զուգակշիռն ընելով, ամբողջ լոյսը Պատրիարքին կողմը կը տեսնէ եւ ամբողջ խաւարը՝ Երէցեանին . ես իմ այդ դատաստանս կը պահպանեմ միշտ, եւ անկից ի վեր անցած դէպքերը նոյն իսկ աւելի կ'ամբարացնեն զիս այդ համոզմանս մէջ . «Իրատէ»ի զաւեշտը զոր պատրիարքը խաղաց, ամենէն վնասակար արարքն է զոր կատարած ըլլայ երբեք Պրիւքսէլի Համաժողովին ձգած քիչ շատ բարերար ազդեցութիւնը փճացնելու համար ատկից լաւագոյն խաղ կարելի չէ երեւակայել : Այն պահուն ուր հրաժարականը սուլու, ես իսկ վայրկեան մը կարծեցի որ լուրջ էր այս անգամ . անկից ի վեր՝ ուրիշ լրագիրներու օրինակին չհետեւեցայ, սպասեցի իրողութեանց, անդեկութիւններ հարցուցի, համոզուիլ ջանացի որ պատրիարքն այս անգամ անկեղծ ու քաջ էր եղած : Ամենէն ամուր բարիկամեցողութիւնը չի կրնար սովալ սակայն ակընյայտնի ճշմարտութեան հանդէպ : Այն բոլոր բարեփոխութիւնները զոր պատրիարքը հանդիսաւորապէս յուսադրեց ազգին, բացարձակապէս երեւակայական էին . ոչ մէկ փոփոխութիւն տեղի չէ ունեցած. (իրենց հայրենիքը դառնալ ուզող հազարաւոր գաղթականներուն սահմանագլխէն վայրագաբար վճնտուելը բաւական է ցոյց տալու թէ կացութիւնը միշտ նոյնն է եւ թէ Սուլթանը իր հայ հպատակներուն ամենատարրական իրաւունքներն անգամ կը յամառի միշտ ոտնակոխ ընել) : Այժմ կ'իմանանք թէ համբաւուր «Իրատէ»ն գրաւոր լուրջ իրատէ մը չէ եղեր, այլ բերանացի տարձամ խոստում մը, եւ թէ այդ խոստումին իրիկունն իսկ Սուլթանը պահանջեր է որ պատրիարքը գրաւորապէս հերքէ տաճիկ զինուորներու Հայաստանի մէջ կատարած վայրագութիւններն ու եկեղեցիները մղկիթներու փոխած ըլլալը . Պատրիարքը մերժեր է, եւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել . եթէ այդ գերագոյն վատութիւնը յանձն առնէր, ամենահասարակ դաւա-

ճան մ' կ'ըլլար : Բայց քանի որ այդ համբաւուր «Իրատէ»ին արտասանուած օրն իսկ Սուլթանը իր դիտաւորութեանց ներքին բովանդակ նենդութիւնն ու ցածութիւնը յայտնեց, ինչո՞ւ պատրիարքը չյամառեցաւ իր հրաժարականին վրայ, ինչո՞ւ մայր եկեղեցին վազեց եւ ի ձայն փողոյ ու թմբկի օրհնութիւններ կարգաց Սուլթանին, ինչո՞ւ երկրի ու արտասահմանի բոլոր կեդրոններուն փութաց շրջաբերական զրկել ու եւրոպական լըրագիրներուն ալ հաղորդեց թէ «Սուլթանը իրօք որոշած էր ջնջել այլեւս Հայոց դէմ ձեռք առնուած կեղեքիչ միջոցները» . Սուլթանին ուզածը ատ էր արգէն . Գերմանիոյ, Անգլիոյ բոլոր թերթերը իբր «կատարուած իրողութիւն մը» յայտարարեցին թէ այլ եւս Հայոց վիճակը բարւոքուած էր, թէ ուրեմն այլ եւս զանդատի տեղի չունէին Հայերը, թէ հետեւաբար հայկական խնդիրը ա'լ լուծուած էր : Վաղը, երբ մեր ցաւերը (որոնք միշտ նոյնքան վառ են) պարզել ուզենք Եւրոպային, Սուլթանը պիտի ցոյց տայ պատրիարքին շրջաբերականը, ու Եւրոպայի հանրային կարծիքը շատ աւելի դժուար պիտի ըլլայ վերաբարձել : Ահաւասի'կ այն մարդը որուն վրայ կը գուրգուրայ «Բանասէր»ին «Ազգապետեան»ը եւ որուն համար Երէցեան մը կը ցիխտէ : Չեմ զարմանար այլ եւս որ միեւնոյն յօդուածին մէջ այդ տիրացուն իր իւզոտ հեղնութեանը առարկայ դարձնէ «վերջնական լուծումները ոչ թէ ո եւ է կապկպուած կաթողիկոսէ այլ արմատական ձիգէն միայն սպասելու» տեսութիւնս :

Բայց ինչ որ այս բոլորէն աւելի տխմար է եւ ծիծաղելի, «Ազգապետեան»ի այն յայտարարութիւնն է թէ Երէցեանի խնդիրը յարուցած ըլլամ «Բասմաջեանի հետ ունեցած հաշիւս» կարգադրելու համար(!) . ապշութեամբ տեսայ որ մեր բեւեռագէտն ալ չէ ամչցեր այդ անհեթեթ գաղափարն իր ստորագրութեամբը կրկնելու : Ի՞նչ հաշիւ, տէ՛ր Աստուած, ի՞նչ հաշիւ կարելի է ունենալ Բասմաջեանի մը հետ . եւ ի՞նչպէս Բասմաջեան ինքն իսկ կը համարձակի այդպիսի բանի մը երկվայրկեան մը հաստատու ձեւն առնել : Մինչեւ այն օրն ուր պ' Բասմաջեան իր պժգալի գերը կատարեց Հայկական Միութեան խնդրոյն մէջ, ես սեւ է առիթով իրեն չէի զլացած աջակցու-

թիւնս իր նեղ օրերուն երբ ինծի զիմեց ,
 փութացի զինքը յանձնարարել անձի մը որ
 օգնեց իրեն . «Բանասէր» ի վրայ հրատարակե-
 ցի ներքողայից յօդուած մը այն միջոցին երբ
 պ . Բասմաջեան կովկաս կը գտնուէր . երբ
 Հայկական Միութեան զիւանին առաջին
 նիստին մէջ , պ . Թամազեան իրրեւ ընկերու-
 թեան գրադարանապետ առաջարկեց պ . Բաս-
 մաջեանը , ես առաջինը եղայ այդ առաջար-
 կութիւնը պաշտպանող : Ահա ամբողջ հաշիւը
 զոր ունեցած եմ պ . Բասմաջեանին հետ :
 Այդպէս վարուեցայ իրեն հետ որովհետեւ
 իր նկարագիրը չէի ճանչնար ինչպէս հիմա
 կը ճանչնամ , եւ որովհետեւ իր աշխատա-
 սիրութիւնը եւ իր նիւթական նեղ վիճակը
 շատ բնական համակրութիւն մը կ'արթնցնէին
 իմ մէջս իրեն համար : Ինքն էր որ , առանց
 ո եւ է ազնիւ եւ տրամաբանական շարժառիթի,
 զաւեց թէ՛ Հայկ . Միութեան դէմ եւ թէ իմ
 անձիս դէմ . Հայկական Միութեան Տնօրէն
 Ժողովը իրեն յանձնած էր իր շրջաբերականին
 ձեռագիրը , որպէս զի տպագրէ՝ վճարմամբ . ոչ
 թէ ընկերութեան մը գրադարանապետը , այլ
 հասարակ տպարանապետ մ'անգամ տարրական
 պարտք կը համարի իրեն յանձնուած ձեռագիր
 մը հրատարակելուէն առաջ զայն յանձնող-
 ներէն ուրիշ ո եւ է մէկուն ցոյց չտալ . արդ,
 դեռ շրջաբերականը չտպագրուած , անոր ձեռա-
 գրին մէկ օրինակը կ'անցնէր ճիշդ այն անձե-
 րուն ձեռքը որոնք այդ ընկերութեան կոր-
 ծանուած կ'ուզէին : Ահա մա'րդը . . . Honest
 Iago ! : Իմ անձիս դէմ իր վարմունքը նուազ
 նողկալի չեղաւ . ինքն էր որ հնարեց նա-
 խարարի մը գրուած նամակի հեքեաթը .
 ինքն էր որ , ինծի վնասելու համար , յանդըգ-
 նեցաւ մինչեւ իսկ կնոջ մը պատիւը արատա-
 ւորել փորձելու՝ առանց փաստի ստուեր մ'իսկ
 ունենալու , Բնական էր որ այդպիսի աղտոտ
 վարմունք մը անպատիժ չէի կրնար թողուլ .
 յայտնեցի «Անահիտ»ին մէջ նողկանքը զոր
 ինծի կը ներշնչէր «Բանասէր»ի տնօրէնին
 այդ անորակելի արարքը . պ . Բասմաջեան որ
 բառ մը չէ կրցած ըսել այդ ծանր ինչորոշ
 մէջ ինքզինքն արդարացնելու համար՝ ոչ
 պատուոյ տեսանին առջեւ , ուր ամօթահար
 թոթովումներէ ուրիշ բան չունեցաւ , ոչ ալ
 հրապարակային ո եւ է յօդուածի մը մէջ , իր
 վրայ ամէն կողմէ թափուող պժգանքէն զեր-

ծանելու համար , հնարամիտ գաղափարն ունե-
 ցաւ «հալածեալի» գիրք մը ստեղծելու իրեն ,
 հոչակելով թէ ես կ'ուզեմ եղեր արգելք յա-
 րուցանել իր Ռուսաստան երթալուն (!) որպէս
 թէ իր ի կովկաս ուղղելորութիւնը Ալեք-
 սանդր Մակեդոնացուոյն Արեւելք արշաւանքին
 պէս բան մը ըլլար , ու մինք ամենքս այդ յաղ-
 թական ու մեծափառ գնացքին շողջողումէն
 նախանձաբեկ՝ մեղամաղձիկ դառնութեան մը
 մէջ գալարուէինք . . . Եւ հիմակ ալ ելեր է կար-
 ծելու թէ իրեն հետ հաշիւ մը կարգադրելու
 համար է որ Նրէցեանի խնդիր եմ յարուցեր ,
 եւ անամօթութիւնը կը հասցնէ մինչեւ ըսելու
 թէ «իւր վրայ յարցակիլը ինծի բան գործ
 ըրած եմ եղեր» : Նրէցեանին վրայ գրուածը
 Բասմաջեանին վերագրեցի՝ պարզապէս խարուե-
 լով այն գոեհկութեան եւ անազնուութեան
 սուր հոտէն որ անկից կ'արտաշնչուէր եւ որ
 տարօրինապէս կը յիշեցնէր Բասմաջեանին հո-
 գեկան բուրումը (եթէ կարելի է այսպէս ըսել) :
 «Ազգապետեան» կը պնդէ թէ ինքը Բասմա-
 ջեանէն տարբեր անձ մըն է շատ կարելի է .
 բասմաջեանական նկարագիրները բացառու-
 թիւններ չեն , աւա'ղ : Բայց պ . Բասմաջեան
 ատով չի խուսափի Նրէցեանի դէմ իր հրատա-
 րակած անուանարկողական յօդուածին գլխաւոր
 պատասխանատուութիւնն ունենալէ . որովհե-
 տեւ անստորագիր յօդուածի՝ մը պատասխանա-
 տուն հասարակութեան առջեւ զայն հրատա-
 րակող խմբագրապետն է :

Պ . Բասմաջեան թող անհող ըլլայ սակայն .
 իրմով զբաղիլը բան գործ ընելը , «անկարելու-
 թիւն» մըն է , ոչ միայն ինծի , այլ ո եւ է
 անձի համար որ «լզուանքի կարողութիւն»
 ըսուածն ունի : Եթէ իրօք մշտապէս Բասմաջեա-
 նով զբաղիլ փորձէր մէկը , ձանձրոյթի ու պըժ-
 գանքի սաստկութենէն յանկարծամահ կ'ըլլար
 անպատճառ : Քաջութեան , համբերութեան ու
 զոհաբերութեան անչափելի սպառում մըն է որ
 յանձն առի ես՝ քանի մը հեղ մանրացոյցին
 տակ դնելու համար Բասմաջեան միջբողբ ,
 նկատելով որ հանրային առողջաբանութեան
 տեսակետով հարկաւոր էր այդ զոհողութիւնը :

Ասի վերջինն է փորձարկութեանցս . անոնց
 արդիւնքը այնքան յստակ է որ աւելորդ պիտի
 ըլլար վերսկսիլ :

Պ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ ԵՒ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ . —

Պ. Թումայեան այս օրերս արտասահմանի թերթերուն զրկած է երկայն յօդուած մը ուր ինքզինքը պաշտպանելու համար իր որբերուն դէմ, այդ խնդրոյն վրայ գրուած բոլոր յօդուածները «զրպարտութիւն» կը համարի :

Բառ մը եւս այս խնդրոյն վրայ աւելորդ չէ ուրեմն՝ ցոյց տալու համար թէ այդ մասին գրուած բոլոր յօդուածները «զրպարտութիւն» ըլլալէ հետո՛ւ էին :

« Անհերքելի » է որ պ. Թումայեան իբրեւ «որբերէն խմբագրուած» ներկայացուց հայ հասարակութեան թերթ մը որուն մէջ որբերը տող մը չեն գրած : Ասոր կ'ըսեն որբերուն անունը շահագործել . ուրիշ բառ չկայ հայերէնի մէջ : Պ. Թումայեան ինքն իսկ «Պատանի» չորրորդ կամ հինգերորդ թիւին մէջ յայտարարած էր թէ «ուսանողաց խմբակը որ նախնական ծրագրին համեմատ պիտի խմբագրէր «Պատանի»ն, չի հաճելով ընել զայդ, հաստատութեանս կողմէն կը հրատարակուի» : Կ'երևայ թէ «Պատանի»ն առաջին թիւը դեռ լոյս չտեսած, որբերը ուղեր են թերթին տալ ուղղութիւն մը եւ պարունակութիւն մը տարբեր պ. Թումայեանին ըմբռնածէն, եւ՝ հաւանութիւն չզտնելով պ. Թումայեանի կողմէն՝ մերժեր են թերթը խմբագրել : Արդ, այդ պարագային մէջ, պ. Թումայեան երկու բան ունէր ընելու . կա՛մ ետ կենալ թերթը հրատարակելէ (ոչ ոք պիտի զանդաւէր ստկից), եւ կա՛մ առաջին թիւին սկիզբը յայտարարէր թէ այդ թերթը խմբագրուած էր իր կողմէն : Պ. Թումայեանին սխալն այն է որ այս երկու ճամբաներէն զուրս երրորդ ճամբայ մը բռնած է, որ շիտակ ճամբայ չէր : Հրատարակած է թերթը իբրեւ «որբերու կողմէ խմբագրուած», եւ երրորդ թիւէն իսկ յետոյ, օրինակները զրկած է Փարիզի Հայոց հովիւ Վոամշապուհ քահանային, խնդրելով անոր աջակցութիւնը «որբերու կողմէ խմբագրուած այդ թերթին տարածմանը համար» : — Ահա ա՛յս է որ ինձի թուած էր, եւ կը թուի միշտ, արարք մը այլապէս քննադատելի քան կ՛ու բռնորու գործածութիւնը բանակուելի մէջ :

Բայց այժմ յայտնուեցան ուրիշ իրողութիւններ որոնք կ'ապացուցանեն թէ պ. Թումայեան քննադատելի է «Պատանի»ի խնդրէն ուրիշ եւ աւելի կարեւոր խնդիրներու մէջ իր

բռնած ընթացքովը : Տ. Վոամշապուհ քահանան (որ դիտ արտօնեց այս իրողութիւնները հրատարակելու), վերջերս Լոնտոն դառնելով, կ'երթայ այցելել պ. Թումայեանի սրբանոցը, կը փափաքի տեսնել որբերը, եւ քանի մը իւրախուսական ու մխիթարական խօսքեր ըսել անոնց : պ. Թումայեան կը յայտարարէ թէ ոչ մէկ որբ չէ մնացած իր հաստատութեան մէջ, եւ թէ անոնց ամէնքն ալ «կրթելէ, կազմելէ» յետոյ, լաւ պ. շտօններու մէջ զանոնք տեղաւորած է : Վոամշապուհ քահանան այդ տան մէջ մէկ տղայ մը միայն կը տեսնէ՝ պ. Թումայեանի կտօքն ու ձին մաքրելով զբազած. «Դուք ո՞րք էք» կը հարցնէ անոր : «Ոչ, կը պատասխանէ տղան, պ. Թումայեանի ծառան եմ» : Վոամշապուհ քահանան կը խնդրէ որ այդ «տեղաւորուած» որբերուն հասցէները հաղորդուի իրեն : պ. Թումայեան խուսափողական պատասխան մը կուտայ : Լոնտոնաբնակ քանի մը ազգայիններ, որոնց կը դիմէ տէր հայրը, աննպաստ կարծիք մը կը յայտնեն : Վոամշապուհ քահանան կը փութայ նամակով մը Փարիզի մէկ քանի ազգայնոց հաղորդել իր կրած անախորժ տպաւորութիւնը, որովհետեւ ճիշդ այդ միջոցին Փարիզ հասած էին տասնեւեռութը որբեր, զոր պ. Թումայեան բելլել տուեր է Պարսկաստանէն եւ Ռուսաստանէն՝ իր որբանոցին համար : Այդ որբերուն ընկերացող անձը, հայկական մատուռը կ'առաջնորդէ զանոնք կիրակի առաւօտը, եւ հանգանակութիւն մը կ'ուղէ բանալ անոնց մինչեւ Լոնտոն ճամբու ծախքը ճարելու համար : Փարիզի հայ գաղթականներէն ոմանք իմացած ըլլալով Վոամշապուհ քահանային հաղորդած իրողութիւնները, եւ ուրիշներ ալ արտասահմանի լրագրիւններու մէջ երեւցած քննադատութիւններէն աղղուած, կ'ուղին ընդգրկման ալ որբերուն Լոնտոն երթալուն : պ. Ա. Էգնայեան, գոհացում տալով այդ գաղթականներուն բաղձանքին, կ'որոշէ զանոնք բոլորն ալ որդեգրել, խոստանալով չափահասներուն արհեստ սորվեցնել եւ դեռահասներուն կրթութիւն տալ : Պ. Թումայեան կը փութայ Փարիզ վազել իր որբերը տանելու : Փարիզի հայ գաղթականները կը յամառին իրենց ընդգրկման թեան մէջ, պ. Թումայեան կը պահանջէ որ գոնէ իրեն վճարուին այդ որբերը այդքան հետո տեղերէ բերելու նպատակով ըրած ճամբու ծախքերը որոնց համար անգլիացի հայասէրներ իրեն

գումար մը յանձնած են եղեր . Փարիզի Հա-
յերը տարօրինակ կը դանեն որ , ճամբու ծախ-
քերուն համար գումար մը ունենալով հան-
դերձ , պ . Թումայեանի ներկայացուցիչը Փարիզի
մատուոին մէջ ցուցադրէ որբերը եւ հանգա-
նակութիւն բանայ , մանաւանդ որ կ'իմանան
թէ միեւնոյն անձը Վիէննա ու Փրնէյլ ալ նոյն
սխտէմով հանգանակութիւն բացած է , — ինչ
որ կրնայ ենթադրել տալ թէ ամբողջ ճամ-
բորդութիւնը այդ սխտէմով կատարուած է .
Փարիզի հայ գաղթականները կը դայթակ-
ղին տեսնելով որ փոխանակ որբերը ուղղակի
Լոնտոն տանելու , այս ձմեռնային եզանակին
Պարսկաստանէն մինչեւ Փարիզ՝ քաղքէ քա-
ղաք քայլիքած են խեղճ տղաքը , ամեն
տեղ զանոնք ենթարկելով մուրացկանի գիրքի
մը , զոր կարելի էր իրենց խնայել՝ քանի որ
ճամբու ծախքի համար գումար մը կար պատ-
րաստ :

Տէր Վոսմաշարուհ քահանան կ'առաջարկէ պ .
Թումայեանին որ չորս Հայերու ներկայու-
թեամբ , որոնց երկուքն իր կողմէ ընտրուին
եւ երկուքը պ . Թումայեանի կողմէ , հարցը
պարզուի եւ լուսարանուի , եւ եթէ մեծա-
մասնութիւնը իրաւունք տայ պ . Թումայեա-
նին , տասնըութը որբերը իրեն յանձնուին .
պ . Թումայեան չ'ընդունիր այս առաջարկու-
թիւնը :

Այս բոլորը կը հաստատեն թէ իրաւունք
ունին եղիր պ . Թումայեանի որբերը , որ իրեն
դէմ գանգատողական դիրք մը բռնած են ա-
մբասներէ ի վեր . այդ որբերը ինծի զրկած էին
քանի մը նամակ իրենց կացութեան վրայ
չատ ախուր գաղափար մը տալով . բայց իրո-
ղութիւններն անձամբ ստուգած չըլլալով , եւ
մտածելով որ որբերուն գանգատներուն մէջ
կրնային չափազանցութիւններ եւ անճշտու-
թիւններ գտնուիլ , այդ խնդիրները զգուշա-
ցած էի հրապարակել , եւ շատացած էի « Պա-
տանի » ի հարցը միայն քննութեան ենթարկե-
լով , որովհետեւ այդ հարցը « ապացուցուած » էր
ինծի համար : Հիմա կը տեսնուի թէ որբերուն
բոլոր գանգատները ճիշդ են եղեր : Որբերը
կը գանգատէին թէ պ . Թումայեան զիրենք կը
չհնազորէ ամէն կերպով , զիրենք ի տես կը
գնէ անղլիական հաւաքումներու մէջ՝ եւ դրամ
կը ժողվէ , իրենց արժանապատուութիւնն
այսպէս խոցելով , թէ պ . Թումայեան զիրենք
ծառայի պէս կը գործածէ , թէ ո՛չ լրջօրէն

արհեստ մը սորվելու ո՛չ ալ շէնք շնորհք
ուսում առնելու կ'օգնէ իրենց : Տասնըութը
որբերը դեռ չեկած , պ . Թումայեան անմիջա-
պէս հեռացուցեր է բոլոր հին որբերը որպէսզի
նորբերը անոնց տրտունջները չիմանան եւ
համակերպին իր բէթիմին : Եւ ահա ինչ որ այդ
հեռացուած որբերէն մին կը գրէ ինծի դեկ-
տեմբեր 11 թուակիր նամակով մը , « Յանուն
բոլոր որբերուն » .

« Մտոյգ աղբիւրներէ կ'իմանանք որ այժմ
Բարիկ կը գանուին այն որբերը զոր պատ-
Թումանեան ճամբայ հանել տուած էր Պարս-
կաստանի եւ Ռուսաստանի խորշերէն : Բայց
լուրը (որ շատ ուրախաօրթ է) կը սորվեցնէ
մեզ որ ազգայիններ չեն թոյլատրեր որ որ-
բերն Լոնտոն դան , անոնք ալ մեր յոռի եւ
զժբաղդացոյնով վիճակին չհասցնելու համար :
Մենք երկար բարակ գրելու ժամանակ
չունինք , քանի որ վաղուց ըստ բաւականին
ընդարձակօրէն ձեզ գրած ենք . . . : Պէտք է
որ շտապէք խոչընդոտ կանգնիլ այդ ամբար-
տաւան ու արիւծած (?) դահիճին որ չկարո-
ղանայ այդ մատղաչ հոգիներն ալ մեզի պէս
անտէր անտէրունչ ձգել Լոնտոնի հսկայ փո-
ղոցներուն մէջ . Մենք չենք ուզեր որ անոնք
ալ Լոնտոնի մէջ վերջապէս առնելու մէջ
սալասաւորներ , օթէլներու մէջ դռնապաններ
ու գործաւորներ դառնան իրենց մատղաչ
հասակին մէջ , եւն » :

Այս բոլորէն յետոյ , բառ մ'աւելցնելու
պէտք չեմ տեսներ : Հասարակութիւնը պիտի
դատէ : Միայն դիտել պիտի տամ որ Եւրո-
պայի Հայոց ընդհանուր հովիւ Իւթիւճեան
եպիսկոպոսին անտարբերութիւնը բաւական
զարմանալի է այս խնդրոյն հանդէպ . ամիս-
ներէ ի վեր մամուլը կ'ողողուի Թումայեան
որբանոցի վրայ թեր ու դէմ յօդուածներով .
Իւթիւճեան եպիսկոպոսին պարտականութիւնն
էր երթալ իրողութիւններն անձամբ քննել , եւ
հասկցնել պ . Թումայեանին թէ հայ ազգին
որբերը առնող եւ զանոնք կրթելու նպատակ
ունեցող հաստատութիւն մը պէտք է հաշիւ
տայ , ոչ միայն անոր օգնող օտարներուն ,
այլ որբերուն հայրը եղող ազգին :

« ԲՈՒՆԻԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑ » ԵՒ « ԲՈՒՌՆ ՄԻՋՈՑ » .
— Ստե՛նով , Պոլսոյ « Հայրենիք » ին մէջ հրա-
տարակած մէկ « պատկեր » իս « կոյս » բառը ,
« եար » ի մաստով գործածուած եւ տարիա-

տեսչիկ ամականներով պատկուած , Հ. Թէրզի-
 պաշեան անուն ծայրայեղօրէն բարեպաշտկա-
 թուիկ վարդապետի մը թուած էր «Աստուա-
 ծածին» նշանակել, եւ Տիրամօր անունը ան-
 պատկառ վերադիրներով պղծուած տեսնելուն
 գայթակղած, «Պատկեր» ամսագրին մէկ ամ-
 բողջ թիւը (երեսուներկու էջ) լեցուցած էր
 աստուածարանութեան, սրտմտութեան, պատ-
 մութեան, յուսահատութեան, լեղուագիտու-
 թեան եւ բանագրանքի հեղեղով մը : Զար-
 մացայ եւ ցաւեցայ տեսնելով որ պ Ե .
 Սրմաքէչխանլեան, — անկեղծ հրապարակագիր
 մը որուն ձգտումներուն կաշուութիւնը կը
 գնահատեմ, նոյն իսկ երբ համախոհ չէ ինծի .
 բայց որմէ վերջապէս աւելի ուշագիր ըն-
 թերցում մը կը յուսայի, — արտասահմանի
 թերթերէն մէկուն մէջ վեց սիւնակ լեցուցեր
 է յեղափոխութեան ինչ ըլլալն ինծի սորվե-
 ցընելու համար, — եւ այդ բոլորը՝ միմիայն
 որովհետեւ շփոթած է «բռնութեան միջոց-
 ներ» (moyens tyraniques) բացատրութիւնս
 «բռն միջոցներ» (moyens violents) բացատ-
 րութեան հետ, որոնք ազգական կը թուին
 բայց բնաւ երբեք միեւնոյն բանը չեն : Ի՞նչ-
 պէս կարելի է վայրկեան մը մտածել թէ ա-
 ռանց բռն միջոցներու, «միմիայն» աղեր-
 սագրերով, ճառերով ու յօդուածներով հնարա-
 ւոր է ազգ մը փրկել . կը զարմանամ որ պ. Ե
 Սրմաքէչխանլեան այդպիսի մտածում մ'իւնծի
 վերագրել կրցած ըլլայ . պիտի չնորհաւորէի
 զինքը եթէ «Անահիտ» ի ո եւ է մէկ յօդուածիս
 մէջ այդպիսի մտածում մ'արտայայտող տող մը
 ցոյց տար : Ես միշտ ընդունած եմ — եւ ասի-
 կայ հետո եմ արժանիք մը համարելէ, որով-
 հետեւ հակառակն ընել անկարելի է . — մեր
 ազգային փրկութեան համար՝ բռն միջոցնե-
 րու գործածութեան անհրաժեշտութիւնը .
 միայն թէ՛ բնականաբար՝ փափաք յայտնած
 եմ որ բռն միջոցները գործածուին ամենա-
 մեծ ուշիմութեամբ, ամենայնարմար վայրկեանի
 մը, հաւանականութեանց լուրջ հաշուի մը
 վրայ հիմնուելով . առանց ատոր, բռն միջոց-
 ներու հախուռն, հապճեպ, կիսկատար գործա-
 ծումը «միմիայն աղետաբեր կ'ըլլայ եւ դա-
 տապարտելի է», այս մասին Չիփրիանի, որուն
 միշտ կը մնամ խորին հիացողը, ինչպէս ո եւ է
 լուրջ յեղափոխական, համաձայն է բացարձա-
 կապէս : Ուսումնասիրեցէք խաւական յեղա-
 փոխութեան պատմութիւնը եւ պիտի տեսնէք
 թէ ի՞նչ երկայն ու խելացի նախապատրաս-
 տութիւններէ, ի՞նչ լուրջ եւ խոշոր ուժերու
 ամբարումէ մը ետքն է որ Խաւացիք որոշեցին
 ոտքի ելլել :

Բայց երբեք չեմ կրնար ընդունիլ թէ նպա-
 ասակը «ամէն» միջոց կ'արդարացնէ : Ատի ճիւղ-
 ու թիւներուն վարդապետութիւնն է : Ինքնա-
 պաշտպանութեան համար գործածուած բռն
 միջոցները անազնիւ չեն կրնար արդէն նկա-
 տուիլ, եւ պէտք չունին արդարացուելու . բայց

կան միջոցներ, որոնք ինքնին անազնիւ են,
 դոնէ ըստ այն իմաստասիրութեան որ ինծի
 սիրելի է, եւ անոնք ոչինչով չեն կրնար արդարա-
 նալ « Բռն » միջոցներ անհրաժեշտ է գործա-
 ծել, բայց ոչ «բռնաւորական» միջոցներ : Բռնա-
 ւորը իր ձեռքն անցած թշնամիները շիկամոր-
 թի շարչարաններու կ'ենթարկէ՝ զազանիք-
 ներ առնելու համար անոնց բերնէն, անմեղ եւ
 անզէն գիւղացիները տանջել, մորթել, այրել
 կուտայ, մանուկներ, ծերունիներ, կիներ խող-
 խողել կուտայ, բողբոջով ժողովուրդը անտեսա-
 պէս փճացնելու համար հարուստները կը բան-
 տարկէ եւ խոշոր կաշառքներ ստանալէն յե-
 տոյ կ'արձակէ, վաճառանոցները կողոպտել
 կուտայ իր աւազակներուն ձեռքով : Կարելի՞
 է յայտարարել թէ յեղափոխական մարմին մը
 պէտք է «այսպիսի» միջոցներ փոխադարձաբար
 գործածէ բռնաւոր ազգին դէմ : Աշխարհ ամ-
 բողջ հիացաւ այն ազնիւ ընթացքին վրայ
 որով Պօէրները վարուեցան իրենց ձեռքն ին-
 կած անգլիացի գերիներուն հետ : Պ. Ե. Սրմա-
 քէչխանլեան ի՞նչ պիտի ըսէր, եթէ իր սիւ-
 տեմին հետեւելով, մեր յեղափոխականները ի-
 րենց ձեռքն ինկած տաճիկ զինուորները չար-
 չարանքի ենթարկէին կամ թուրք անդէն մա-
 նուկներնու ծերունիները խողխողելու ելլէին՝
 հրէշութեան դէմ հրէշութիւն գործածելով : Ըս-
 իս, այդ բռնաւորական միջոցներուն կարգ-
 պէտք է զնել դրամ հաւաքելու համար հայ
 բռնատներն սպաննելը : Ատկից զատ հայ հա-
 թուստներն սպաննելը Սուլթանին հացին իւղ
 բսել է . անոր ուզածը արդէն այն է որ հայ ժո-
 ղովուրդը մուրացկաններու, փարիսներու,
 «այլազ»ներու (ինչպէս ըսած է) ժողովուրդ մը
 դառնայ : Ինչ որ ցաւալի է, — չօյնելով հանդերձ
 յեղափոխութեան, այդ հարուստներուն մէջ կան
 (ինչպէս նոյնինքն այն ժամհարեանը որուն
 վրայ յարձակում գործուեցաւ) որոնք «ուրիշ
 ճամբով» օգտակար են հանդիսացած իրենց ազ-
 գին . եթէ ժամհարեանը ջնջուած ըլլար, գի-
 տեմ թէ ի՞նչ պիտի կորսնցնէին հայ որբերը,
 հայ ուսանողները, բայց չեմ տեսներ թէ ի՞նչ
 պիտի չահէր հայ յեղափոխութիւնը, Հայ դա-
 նակը վերապահենք այն հարուստներուն որոնք
 ազնիւ են ու բեղուն, «լաւ տեղին զարնուած
 հարուստներուն», ինչպէս ըսաւ Կոհիէ . «լաւ
 տեղը» ժամհարեանը չէ : Հազարաւոր Հայերու
 արիւնին մէջ լողացող հրէշներ կան որ անպա-
 տիժ են մնացած . «լաւ տեղը» անոնց մէջ պէտք
 է փնտռել :

Ա. Զ.

ԱՆԱՀԻՏԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անաճիսը 4ը հրատարակուի ամիսը անգամ մը :
 Բաժանորդագրինն .է տարեկան՝ 10 ֆրանք (Ֆրանսա) , 12 ֆրանք (օտար երկիրնեի
 2 տուլար (Ամերիկա), 5 բուպլի (Ռուսիա) :
 Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. (Ֆրանսա), 6 ֆր. (օտար երկիրներ), 1 տուլ. (Ամերիկա), 3 բպլ. (Ռուսիա)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է :
 Ձեռագիրները ետ չեն դարձուիլ :
 Կ'ընդունուին ազգեր :

Նամակ, յօդուած եւ բաժանորդագրին զրկել հետեւեալ հասցէին

A. TCHOBANIAN

17. RUE LA BRUYERE

PARIS

«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԳՈՐԾԱԿԱԼՆԵՐԸ

Թիֆլիս —	Պարոն Գէորգ Մելիք-Կարաղեօղեան
Պաքու —	» Ա. Մ. Մոցիկեան
Ռուսձուք. —	» Նշան Ս. թորոսեան
Ֆիլիպէ. —	» Ա. Տեմիրճիպաշեան
Պուքրէշ. —	» Ա. Բիւ Լաղար
Դաւրէժ. —	» Տր. Կ. Փաշայեան
Իսթ Ուոթըրթաուն. —	» Կ. Մալխասեան
Ուսթըր. —	» Ա. Յովսեփեան
Չիքակո. —	» Ա. Բարկավուրեան
Պոսթոն. —	» Ա. Փառազարդեան
Փրովիտէնս. —	» Օ. Տիրատուրեան

Ք Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Է Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ո Ւ Փ Ի Ն

ԱՆԱՀԻՏ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻՆ

ԱՆԱՀԻՏ պիտի շարունակէ հրատարակուել միեւնոյն ուղղութեամբ եւ միեւնոյն ծրագրով, գրական եւ գեղարուեստական բաժինն աւելի ճոխացած :

ԲԱԺԱՆՈՐԳԱԿԻՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է :

Այն բաժանորդները որ դեռ չեն վճարած իրենց բաժնեգինը, կը խնդրենք որ փութան իրենց պարտքը հատուցանել : Իսկ յառաջիկայ տարի, «Անահիտ» պիտի ղրկենք միայն այն բաժանորդներուն որոնք կանխիկ պիտի վճարեն իրենց բաժնեգինը :

«ՔՈՂՈՆԻ ՆՈՒՅԳԱԱՆԴԷՍՆԵՐ» [«CONCERTS COLONNE»]

Ամէն կիրակի, Շաթլէի թատրոնին մէջ, — եւ ամէն հինգշաբթի՝ Նուվո-թէաթր (մասնաւորապէս musique de chambre), — ֆրանսական եւ օտար դասական ու նոր երաժշտութեան ցերեկոյթներ՝ ճոխ յայտագրով :

RAFFI

CONTES PERSANS

Bibi-Scharabani — Les Khaz-Pouches

TRADUITS DE L'ARMÉNIEN

PAR
ABGAR IOANNISSIAN Y

LIBRAIRIE DE CH. NOBLET, 13, RUE CUJAS, PARIS

ԳԻՆ ՄԷԿ ՖՐԱՆՔ

Ունենալ փափաքողները պէտք է դիմեն՝

Թիֆլիս, Կեդրոնական Գրավաճառանոցին :

ԳԱՅՐԻԷԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՅ

ԷԼԻ ՄԷԿ ՁՈՂ

Կոմեդիա հինգ արարուածով

Բ. Կոպաչովի

Թիֆլիս

Գին՝ մէկ րուպլի

ԲժԻՇԿ ՎԱՀՍԵ ԱՐԵՐՈՒՆԻ

ԲՅՇԿԻ ՁՐՈՅՅՆԵՐ

Թիւ 5. — Դողերոցը կամ Մալարիա

Թիւ 7. — Մի՛ խմիր .

Գին . — Եւրոպանչիւրը 5 կոպէկ

Թիֆլիս

POÉMES ARMÉNIENS, ANCIENS ET MODERNES

TRADUITS PAR

A. TCHOBANIAN

ET PRÉCÉDÉS D'UNE ÉTUDE DE

GABRIEL MOUREY

Գինը փափաքողները պէտք է դիմեն հետեւեալ հասցէին .

LIBRAIRIE A. CHARLES: 8, Rue Monsieur-le Prince, PARIS.